

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ**

ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ

“Халқаро иқтисодий муносабатлар” кафедраси

**“Халқаро иқтисодий муносабатлар”
фанидан**

маъруза матнлари

ТОШКЕНТ 2010

КИРИШ

Халкаро иктисодий муносабатлар ўз ичига алохида мамлакатлар, уларнинг минтакавий бирлашмалари, шунингдек, алохида корхоналарнинг (трансмиллий, купмиллатли корпорациялар) жахон хужалиги тизимидаги бир-бирига карама-карши булган иктисодий муносабатларининг мажмуини олади. Хорижий давлатлар иктисодиётини эмас балки, улар уртасидаги иктисодий муносабатларнинг узига хос томонлари тадқиқ қилинади. Хар қандай фан сингари халкаро иктисодий муносабатлар ҳам, хар қандай иктисодий муносабатларни эмас, балки энг куп қайтариладиган, типик, характерли, аниқловчи муносабатларни урганади.

Халкаро иктисодий муносабатлар механизми ўз ичига ҳуқуқий нормаларни ва уларни амалга ошириш воситаларини (халкаро иктисодий шартномалар, келишувлар, “кодекслар”, хартиялар ва х.к.), халкаро иктисодий муносабатларни ривожлантириш мақсадларини амалга оширишга йуналтирилган халкаро иктисодий ташкилотларнинг фаолиятини олади. Халкаро иктисодий муносабатлар тизимида куйидагилар қиради:

Халкаро меҳнат тақсимоти, халкаро товар ва хизматлар савдоси, халкаро капитал ва хорижий инвестициялар ҳаракати, халкаро ишчи қучи миграцияси, халкаро валюта-молия ва кредит муносабатлари.

1-Мавзу. Халкаро иктисодий муносабатлар куринишлари ва хусусиятлари.

1.1. ХИМ

1.2. ХИМ ривожланишининг характери ва узига хос томонлари.

Халкаро иктисодий муносабатлар предмети икки асосий кисмдан иборат: халкаро иктисодий муносабатларнинг узи ва уни амалга ошириш механизми.

Халкаро иктисодий муносабатларнинг назария ва амалиётини урганиш пайтида биз жахон хужалиги деган тушунчага дуч келамиз. Халкаро иктисодий муносабатларнинг объектив асоси булган жахон хужалиги ХИМ назария ва амалиёти тадқиқотининг махсус урганиш объекти эмас. Аммо у, ХИМ муаммоларини куриб чиқишда мухим компонент хисобланади.

Халкаро иктисодий муносабатлар (асосан савдо) жахон хужалиги вужудга келмасдан олдин ҳам мавжуд эди. Масалан: Европа давлатлари уртасидаги ХИМ, минтакалар (Европа-Шимолий Африка, Европа-Якин Шарк ва х.к.) уртасидаги халкаро иктисодий муносабатлар. Бу муносабатлар минтакавий характерга эга эди. Жахон хужалигининг вужудга келиши ва ривожланиши билан халкаро иктисодий муносабатлар кенгайди ва чуқурлашиб, глобал характерга эга булди. Алохида давлатлар иктисодиётига ёки жахон хужалигига асосланган халкаро иктисодий муносабатлар купрок уларга карамдир. Аммо халкаро иктисодий муносабатлар амалга ошиш жараёнида уз конуниятларига буёсинувчи холатга, жахон иктисодиётининг мавжудлик ва ривожланиш шаклига, унинг ички механизмига айланиб боради.

Жахон хужалиги нима? Замонавий жахон хужалиги бу - бозор иктисодиётининг объектив конунларига буйсинувчи, узаро боглик булган миллий иктисодиётлар бирлашмаси, глобал иктисодий организмдир.

Жахон хужалиги ривожланишининг боскичлари. Вужудга келиш ва ривожланишда ЖХ узок ва кийин йул босиб утди. Айрим тадқиқотчилар унинг вужудга келишини Рим империяси даврига боглашади. Бунда улар Рим империясини уша вақтдаги бутунжахон хужалик тизими деб бахолайдилар. Бошка олимлар Жахон хужалиги фаолият курсата бошлаган вақтни XV-XVI асрлар, яъни буюк жугрофий кашфиётлар даври билан боглайдилар. Айнан шу кашфиётлар кимматбахо тошлар, металллар, ширинликлар ва куллар билан халкаро савдонинг тез ривожланишига сабаб булди. Аммо бу даврдаги жахон хужалиги чекланган булиб, факат савдогарлар сармоялари ишлайдиган соха эди.

Замонавий жахон хужалиги саноат инкилобидан кейин, капитал монопол боскичига утиши давомида вужудга келди. XIX аср охири-XX аср бошидаги ЖХ XX асрнинг 60-90-йилларидаги ЖХдан сезиларли фарк килади.

XX асрдаги жахон хужалиги “капитал кучига” нисбатан куп жихатдан оддий кучга, иктисодиётга ёт булган мажбуриятларга асосланган эди. Бу даврдаги ЖХда уткир карама-каршиликлар мавжуд эди. Бу эса уни нобаркарор киларди. Бу империалистик мамлакатлар уртасидаги карама-каршиликлар (иккита жахон урушига олиб келган), шунингдек, саноати ривожланган ва ривожланаётган давлатлар уртасидаги карама-каршиликлардир. XX аср урталарига келиб жахон хужалиги икки кисмга: жахон капиталистик ва жахон социалистик хужаликларга булинган эди. Жахон иктисодий алокалари тизимида жахон капиталистик хужалиги устунлик килар эди. 90-йиллар бошида халкаро савдо товар айланмасининг 10дан 9 кисми жахон капиталистик хужалиги доирасида руй берарди; 80-йиллар охирида халкаро иктисодий айирбошлаш каналлари оркали капиталистик дунё умумий ялпи махсулотининг бор-йуги 5дан 1 кисми сотиларди холос.

Собик социалистик мамлакатларда жахон миллий даромадининг 3дан 1 кисми, шу жумладан УИЁК давлатларида-4дан 1 кисми ишлаб чикариларди.

60-йиллардан бошлаб жахон хужалиги тизимида ривожланаётган давлатлар кушилди. 70-йилларнинг урталарида улар орасида ЯИД-“янги индустриал давлатлар”, яъни Жануби-Шаркий Осиё (1-оким- 4 кичик “аждахо”- Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур) ва Лотин Америкаси давлатлари: Бразилия, Аргентина, Мексика сезиларли даражада ажралишди.

СССР таркалиб кетганидан кейин ва Шаркий Европада инкилобий узгаришлардан кейин жахон хужалиги яхлит, бутун организм куринишни олди. Шаклланаётган глобал жахон хужалиги бир текис булмаган холда, уз ичига саноати ривожланган давлатлар, ривожланаётган давлатлар ва утиш шаклидаги иктисодий тизимли давлатларнинг миллий иктисодиётларини уз ичига олади.

Куплаб карама-каршиликлар ва турлича тенденцияларни саклаб колган холда ХХI аср бусагасидаги ЖХ ХХ аср уртасидаги ЖХдан солиштириб булмайдиган даражада купрок ажралмас, интеграциялашган ва динамиқдир.

Замонавий Жахон хужалигининг характери канака, унинг узига хослиги нимада, курсаткичлари ва ривожланиш омиллари канака?

ХХI аср бусагасидаги Жахон хужалиги - уз микёсига кура глобалдир; у тулик равишда бозор иктисодиётининг тамойиллари, халкаро меҳнат таксимотининг объектив конуниятларига, ишлаб чикаришнинг байналминаллашувига асосланади.

Урушдан кейинги ун йиллиқда Жахон хужалиги ривожининг етакчи тенденцияларидан бири, бу куплаб давлатларнинг бирин-кетин ёпик миллий хужалиқдан ташки бозорга юз тутган иктисодий очик типдаги хужалиқга утиш хисобланади. Урухдан кейинги иктисодий тиклаш даврида ва кейинги йиллардаги бошлаб, Гарб давлатлари ҳукуматлари янада фаол равишда олдинги автократик колдиклардан кутиляптилар.

Айнан АКШ “Очик савдо”, “Очик иктисодиёт” деган тезислари билан чиқдилар. Бу аввало жахон бозорида уз хохишларини утказиш учун эди. Иккинчи жахон урушидан голиб ва янада бойиб чиқкан жахоннинг энг илгор савдо мамлакати сифатида янги иктисодий тартиб кулланмалари таклиф этилди. Бундай “эркин савдо” ва “очик иктисодиёт” хукмрон иктисодиётнинг камрок ривожланган давлатларга карши курули, америка корпорацияларининг тутиб булмас экспансияга интилишлари эди. Бундай “очик” иктисодиёт хакида Франциялик иктисодчи Мишель Пебро очик-ойдин шундай деган: “Очик, эркин савдо- илгор иктисодиёт учун энг кулай уйин коидаларидир”.

Аммо урушдан кейинги дунёда ижтимоий-иктисодий ҳолатнинг узгара бориши билан очик иктисодиёт хакида тезис бир томонламалик, америка экспансионизмининг манфаатларига йуналтирилганликни йукотди ва объектив, чуқур омиллар фаолиятига асосланган, жахон хужалик алоқаларининг байналмилаллашуви маъносини ола бошлади.

Жахон иктисодиёти (ЖХ) байналминаллашуви микёси ва характериға, унинг очиклиги даражасини ошишиға катта таъсир курсатган ва курсатаётган асосий омиллар кайсилар?

Очик иктисодиётни шакллантиришда давлат катта роль уйнади. Давлат товар ва хизматлар олиб чиқишни рағбатлантириб, хорижий фирмалар бидан кооперацияларға, ташки иктисодий алоқалар ривожланишиға ёрдамлашиб узига экспортға йуналтирилган ишлаб чиқаришларни рағбатлантириш функциясини олди. Чет элдан инвестициялар, технологиялар, ишчи кучи ва ахборот оқиб келишини енгиллаштирган мустаҳкам ҳуқуқий асос яратилди.

Мамлакатларнинг очикрок иктисодиётға утишлари трансмиллий корпорациялар (ТМК) фаолияти билан тезлашди. Янги бозорларни узлаштиришға интилиб, турли мамлакатларда куплаб филиаллар, шуъба крхоналари ташкил этиб, ТМК чет давлатларнинг протекционистик тусикларни айланиб утардилар ва халқаро иктисодий айирбошлашни баналмилаллаштирдилар.

XX асрнинг иккинчи ярмида транспорт, ахборот-алоқа воситаларининг сезиларли ривожланиши ҳам миллий иктисодиётлар очиклиги ривожланишида, аҳоли ҳаракатчанлигининг ошишида катта рағбатлантирувчи роль уйнади.

Аста-секин, узок вақт мобайнида давлатларнинг бир-биридан ажратиб турган савдо-иктисодий, валюта-молиявий тусиклар олиб ташланди. Халқаро айирбошлашнинг эркинлаштирилиши миллий хужаликларнинг ташки шароит ва таъсирларға мослашишини енгиллаштирди, уларнинг халқаро меҳнат таксимотиға янада фаол кушилишиға имкон яратди.

60-йиллардан бошлаб очиклик жараёнлари катор ривожланаётган мамлакатларға таркала бошлади. 80-йиллар бошидан Хитой ҳам очиклик сиёсатиға тарафдорлигини эълон килди. “Очиклик термини” дунёнинг

куплаб мамлакатлари лугатига кирди. Масалан: арабча-“инфитах”, хитойча-“кайфан”.

Шундай қилиб “очик иктисодиёт” тушунчасига нималар киради?

“Эркин савдо” ва “очик иктисодиёт” тушунчаларини фарклаш лозим. “Эркин савдо” ҳақидаги тезис А.Смит сиёсий иктисодиётидан бошланади ва замонавий америка иктисодчиларининг кашфиёти эмас. “Очик иктисодиёт” тушунчаси ишлаб чиқариш омиллари, ахборот, миллий валюталарнинг узаро алмашувининг эркин ҳаракатини уз ичига олган товарлар савдоси сифатида “эркин савдо” тезисидан кенгрок тушунчадир.

Очик иктисодиётни автаркия, уз-узини таъминлаш иктисодиёти, ҳаддан ташқари уз кучига суянишнинг антиподи сифатида тушуниш лозим. Очик иктисодиётнинг вужудга келиши - бу жаҳон ривожланишининг объектив тенденциясидир. Очик иктисодиёт тамойилларига мос равишда ҳаракат қилиш бу-жаҳон бозори стандартларини тан олиш, унинг қонунлари асосида ҳаракат қилишдир.

Очик иктисодиёт иктисодиётнинг яхлитлигини, жаҳон ҳужалигига, жаҳон бозорига интеграциялашган ягона иктисодий мажмуани назарда тутди. Очик иктисодиёт бу турли ҳамкорликдаги тадбиркорлик шаклларида фаол фойдаланиш, эркин тадбиркорлик зоналар ташкил қилиш, ташки савдода давлат яққа ҳокимлигини йукотиш (қуп соҳалар буйича), халқаро меҳнат тақсимотида давлатнинг нисбий устунликларида самарали фойдаланишдир.

Иктисодиётнинг энг муҳим улчовларидан бири маълум иктисодий мақсадга мувофиқлик ва халқаро рақобатбардошлилик доирасида (соҳа ва макроиктисодий даражада) капитал қуйилмалар, технологиялар, ахборот оқими рағбатлантирувчи қулай инвестицион муҳитдир. Очик иктисодиёт ички бозорнинг чет эл капиталли, товарлари, технологиялари, ахборотлари, ишчи кучининг оқими учун ақлга тугри қелади даражада очиклигини назарда тутди.

Очик иктисодиётнинг афзалликлари қуйидагилардир:

-ишлаб чиқариш ихтисослашуви ва кооперациялашувининг чуқурлашиши;

-ресурсларни мулоҳазакорлик билан самарадорлик даражасига қараб тақсимлаш;

-халқаро иктисодий алоқалар тизими орқали жаҳон тажрибасининг тарқалиши;

-жаҳон бозоридаги рақобат томонидан рағбатлантириладиган миллий ишлаб чиқарувчилар орасида рақобатнинг қучайиши.

Шаклланиб булган очик иктисодиёт ва очик иктисодиётга утиш бир хил нарса эмас. Очик иктисодиёт давлатнинг ташки иктисодий алоқаларида назоратсизлик ва ҳамма нарса мумкин, чегаралар очик дегани эмас. Очик иктисодиёт унинг ақлга сиғадиган даражада амалга ошириш механизмини шакллантиришда давлатнинг сезиларли аралашувини талаб қилади. Ҳеч бир мамлакатда иктисодиётнинг абсолют очиклиги йук.

Стихияли очиклик нафакат иктисодий ривожланиш ёрдам бермайди, балки иктисодий хавфсизликка хавф тугдиради. Самарадорлик, ракобатбардошлик, миллий хавфсизлик тамойиллари асосида курилган очиклик экспорт структураси ва капитал харакати, шунингдек улар ташки дунё билан узаро таъсирининг факат шаклига эмас, балки валюта, солик, кредит ва инвестиция сиёсатини ҳисобга олмасдан туриб тушуниб булмайди.

Очиклик миқдорининг 1-даражали индикаторига экспорт ва импортнинг ички ялпи маҳсулотдаги улушини киритиш мумкин. Уларнинг комбинацияси алоҳида миллий иктисодиётларнинг жаҳон бозори билан алоқаларининг микёси ҳақида тушунча беради. Шундай қилиб, экспорнинг ЯИМга муносабати экспорт квотаси сифатида аникланади:

$Эк - Э/ЯИМ \times 100\%$,

бу ерда **Эк** - экспорт квотаси, **Э** - экспорт ҳажми.

Агар **Эк** 10% булса, иктисодиётнинг очиклиги мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Иктисодиёт очиклигининг бошқа курсаткичи импорт билан ЯИМ муносабатидан келиб чиқувчи импорт квотаси курсаткичидир:

$Ик к И/ЯИМ \times 100\%$,

бу ерда **Ик** - импорт квотаси, **И** - импорт ҳажми.

Очикликнинг комплекс курсаткичларидан бири деб одатда ташки савдо квотаси курсатилади:

$ТСк к ТС/ЯИМ \times 100\%$,

бу ерда **ТСк** - ташки савдо квотаси, **ТС** - ташки савдо оборотининг ҳажми.

Бу курсаткичнинг камчилиги унда капитал экспорти катталигининг ҳисобга олинмаганлигидир.

Қуйида “катта еттилик” давлатлари учун ташки савдо квотаси курсаткичлари келтирилган:

Англия	-41,8%
Германия	-50,8%
АҚШ	-17,0%
Япония	-17,8%

Мамлакат ички бозорининг ҳажми, унинг иктисодий ривожланганлик даражаси, шунингдек мамлакатнинг халқаро ишлаб чиқаришда катнашувининг роли иктисодиёт очиклиги даражаси ва халқаро иктисодий алоқаларнинг ривожланиши даражасига таъсир килувчи омиллардир.

Айрим иктисодчилар қуйидаги қонуниятни алоҳида таъкидлайдилар: иктисодиёт структурасида асос соҳалари (энергетика, металлургия, тоғ-кон ва б.) улуши канча қўп булса, мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимида иштироки, иктисодиётнинг очиклиги шунча кам булади. Америка иктисодчилари Ж. Сакс ва Э. Уорнерларнинг фикрича миллий иктисодиётнинг очиклик даражаси мамлакатда “хаддан ташқари катта”

экспорт ва импорт божларининг йуклиги, миллий валютанинг “етарли даражадаги” конвертацияси мавжудлиги билан аникланади, шунингдек “давлат социалистик булмаслиги керак”.

Шуни таъкидлаш лозимки, курсатиб берилган коэффициент ва курсаткичлар хар доим хам иктисодиёт очиклигининг холатини тулик курсата олмайди. Масалан ташки савдо квотаси маълум маънода иктисодиёт очиклигини намойиш килса хам, унинг синтетик курсаткичи була олмайди. Ташки савдо квотаси асосан давлатнинг халкаро меҳнат таксимотидаги иштирокини курсатади. Бу эса очик иктисодиёт тушунчасининг бир кисми холос. Иктисодиёт очиклиги курсаткичи эса мураккаброк, комплекс курсаткичдир.

1995 йилда Россияда ташки савдо квотаси 35%га якин эди. ЯИМнинг тахминан 25%и экспортга тугри келарди. Бу Россия иктисодиёти юкори даражада очик деган маънони берадими? На божларнинг уртача даражаси буйича, на экспорт структураси буйича, на инвестицион иқлим параметрлари буйича, на бошка катор курсаткичлар буйича бу саволга коникарли жавоб бериш мумкин эмас.

Россиянинг стихияли тарзда шаклланаётган очик иктисодиёти тартибсизлик ва анархияга якиндир. Уни купрок квазиочиклик деб таърифласа булади. Бундай “очиклик” ялпи демократизациялашнинг ва ташки савдони тартибсиз эркинлаштириш булганлиги учун иктисодиёт самарадорлигини ва унинг ракобатбардошлигини оширишда ёрдам бермаяпти. Аксинча, унга сезиларли зарар етказиб давлатнинг иктисодий хавфсизлигига тахдид солаяпти.

“МДХ мамлакатларининг жахон бозорига кириб бориши савдо имтиёзлари, протекционистик чоралар ва кенг микёсдаги техник ёрдамсиз мумкин эмас”, деб таъкидлайди Германиялик иктисодчи Х.Шредер.

Уз навбатида М.Пebro эслатиб утадики, савдонинг эркинлиги “эҳтиёткорликсиз булиши керак эмас, чунки бу коидалардан кур-курона фойдаланиш тезда кучсизларнинг кучлиларга буйсунишига, иктисодий колониализм келиб чиқишига олиб келган буларди.”

Замонавий халкаро иктисодий муносабатлар ривожланишининг характери ва тенденциялари канака?

Интенсив давлатлараро иктисодий алокаларнинг хозирги даражаси куйидагиларни курсатади:

- 1) жахон хужалигида халкаро меҳнат таксмоти даражасининг чуқулигини,
- 2) анъанавий халкаро тайёр махсулотлар савдоси микёсларининг кенгайиши ва характерининг узгарганлигини (у куп жихатдан миллий ишлаб чиқариш жараёнларига туʼридан-туʼри хизмат кила бошлади),
- 3) капитал миграцияси интенсивлашганлигини,
- 4) илмий-техник билимлар алмашувининг тезлашганлиги, хизматлар соҳасининг ривожланганлигини,

5) ишчи кучи миграциясининг сезиларли даражада усганлигини. (Халқаро ишчи кучи миграцияси халқаро ҳужалик ҳаётини байналмилаллашувининг муҳим қисми бўлиб қолмоқда);

6) давлатлар ва минтақалар иқтисоди интеграциялашуви жараёнининг тезлашиши ва кенгайишини. Саноати ривожланган давлатларнинг савдо, ишлаб чиқариш ва кредит-молия соҳасида эришилган бирлик даражаси жаҳон ҳужалик мажмуи шаклланишининг қуриниши бўлиб хизмат қилади. Унинг иштирокчилари давлат чегараларининг мавжудлигига қарамай умумий ҳужалик тизимининг таркибий қисми сифатида фаолият қурсатадилар. Ҳужалик ҳаётининг байналмилаллашуви тушунчаси ортида алоҳида давлатларни глобал жаҳон мажмуига бирлаштирувчи қўп даражали жаҳон ҳужалик алоқалари тизимининг самарали ишлаши туради.

Байналмилаллашув алоҳида миллий иқтисодий тизимларнинг ошиб бораётган узаро алоқа ва узаро боғлиқлигини характерлайди. XX асрда айирбошлашнинг байналмилаллашуви капитал ва ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашувига айланади, ИТИ таъсирида ривожланишда сезиларли туртки олади (XX аср 50-йилларининг урталари). Халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси кескин ошади. Йирик миқёсдаги ихтисослашган ишлаб чиқариш учун ички бозорлар доираси торлиқ қила бошлайди. У объектив равишда миллий чегаралардан чиқа бошлайди.

ИТИ таъсирида ишлаб чиқариш байналмилаллашуви шундай ҳолатни юзага келтирадики, ҳар қандай мамлакат учун “шахсий ишлаб чиқаришга” эга бўлиш фойдасиз бўлиб қолади. Алоҳида миллий иқтисодиётлар янада қўпроқ жаҳон ҳужалигига интеграциялашадилар. Ишчи кучи ҳаракати, кадрлар тайёрлаш, мутахассислар билан алмашиш янада байналмилал характерга эга бўла бошлайди.

Ушбу алоқалар ва улар ривожининг истикболи шаклланиши қонуниятларини текшириш шуни қурсатадики, жаҳон ҳужалиги ривожланишининг асосий тенденцияси бўлиб капитал, товар ва хизматларнинг ягона планетар бозорини ташкил қилиш ва алоҳида давлатларни ягона жаҳон ҳужалиги мажмуига бирлаштиришга бўлган ҳаракат ҳисобланади. Бу эса глобал иқтисодиёт масалаларини халқаро иқтисодиёт муносабатлар тизими мажмуи сифатида урганиш заруриятини келтириб чиқаради. Бу халқаро иқтисодий муносабатларнинг бошқача, юқорироқ даражасидир.

Глобализация феноменини икки томонлама қуриб чиқиш мумкин. Макроиқтисодий даражада глобализация давлатлар ва алоҳида минтақаларнинг чегараларидан ташқарида иқтисодий фаолият қурсатишга бўлган умумий интилишлари тушунилади. Бундай интилишларнинг қуринишлари қуйидагилар: либерализация, савдо ва инвестицион тусиқларнинг олиб ташланиши, эркин тадбирқорлик зоналари ташкил этиш ва ҳ.к.

Микроиктисодий даражада глобализация деганда корхона фаолиятининг ички бозор чегараларидан ташкарида кенгайиши тушунилади. Тадбиркорлик фаолиятининг миллатлараро ёки купмиллий йуналганлигидан фаркли равишда глобализация жахон бозори ёки “жахон учлиги” (Шим. Америка, Гарбий Европа, Япония) бозорларини узлаштиришда ягона ёндашишни тушунилади.

кандай омиллар замонавий ХИМга сезиларли баъзида хал килувчи ахамият касб этади?

Хозирги даврнинг карама-каршиликларига карамай, унинг асосий томони купрок ракиблик эмас, балки хамкорлик ва узаро келишув тенденцияси булмокда. Турли давлатлар иктисодий ривожланиш даражасининг якинлашуви руй бермокда. Албатта бу жуда мураккаб харакатдир.

Бу харакатга:

- 1) Индустриал жамиятнинг постиндустриал (информацион) жамиятга утиши;
- 2) Технологик инкилоблар (1-схема);
- 3) Энергия хом-ашё ва озик-овкат муаммоларининг кескинлашуви
- 4) Экологик муаммолар таъсир курсатади.

1-схема

Илмий-техник инкилоб ривожланишининг боскичлари ва ушбу боскичларга мос келувчи жамият турлари

1945 й.	
Автоматика билан боглик инкилоб	Автоматлаштириш жамияти
1974 й.	
Кибернетика билан боглик инкилоб	Кибернетика жамияти
2004 й.	
Бионика билан боглик инкилоб	Оптимизация жамияти
2025 й.	
Психонетика билан боглик инкилоб	Автоном жамият
2033 й.	
Метапсихонетика билан боглик инкилоб	Табиий жамият

Иркий, диний асосдаги иктисодий миллатчилик алохида хавф тугдиради. Яъни, эркин ракобат асосидаги иктисодий устунлик эмас, бир иркнинг бошқасидан устунлигини эълон қилиш билан иктисодий устунликка эришишга интилиш.

XX асрнинг охири-XXI асрнинг боши халқаро меҳнат тақсимооти, халқаро капитал, ресурслар бозорида миллий иктисодиётлар

иерархиясига асосланган янги жаҳон ҳужалиги тизимининг шаклланиш даври ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.
2. Пейро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.

2-Мавзу. Халқаро меҳнат тақсимо­ти.

Режа.

1. Халқаро меҳнат тақсимо­ти моҳия­ти. Ишлаб чиқариш нисбий харажатларининг назарияси.
2. ХМТ ривожланишига таъсир қилувчи омиллар.
3. ХМТ ривожланишининг замонавий узи­га ҳос томонлари, халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси.
4. ХМТ ривожланишининг гарбдаги замонавий назариялари.

Халқаро иқтисодий муносабатлар моҳия­ти, маъносини қурсатувчи асосий қурсатқичлардан бири халқаро меҳнат тақсимо­тидир. Дунёнинг барча мамлакатлари у ёки бу жиҳатдан ХМТга қушилган. Унинг қучуқлашуви ИТИнинг катта таъсири остида бўлган ишлаб чиқариш қучларининг ривожланишидан келиб чиқади.

Халқаро меҳнат тақсимо­тида иштирок этиш давлатларга қушимча иқтисодий самара бериб, уз эҳтиёжларини энг кам харажатлар билан тулиқроқ қондириш имконини беради.

Меҳнат тақсимо­ти нима? Меҳнат тақсимо­ти - бу тарихан белгиланган ижтимоий меҳнат тизимидир. У жамият ривожланиши жараёнида фаолиятнинг сифат жиҳатдан дифференциацияси натижасида келиб чиқади.

Меҳнат тақсимо­ти турли шаклларда бўлади. Халқаро иқтисодий муносабатлар қурсида халқаро меҳнат тақсимо­ти урганилади.

Халқаро меҳнат тақсимо­ти моҳия­ти ишлаб чиқариш жараёни меҳнат фаолияти турли шаклларининг ихтисослашув ва уларнинг кооперациялашуви, узаро ҳамқорлигида намоён бўлади. Меҳнат тақсимо­ти

факат ажратиш жараёни сифатида эмас, балки, айникса жахон микёсида меҳнатни бирлаштириш йули сифатида чиқади.

Халқаро меҳнат тақсимо­ти давлатлар уртасида меҳнатнинг ижтимоий-худо­дий тақсимо­тининг даражаси ҳисоб­ланиади. У алоҳида давлатлар ишлаб чиқаришларининг ихтисослашувига асосланади.

ХМТ жахон хужалигида кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишда у­сиб бораётган роль уйнамоқда. У:

- 1) Бу жараёнларнинг узаро алоқасини таъминлайди;
- 2) халқаро соҳавий ва минтакавий-соҳавий пропорцияларни шакллантиради.

Халқаро меҳнат тақсимо­ти назарияси буржуазия сиёсий иқтисод классиклари А.Смит ва Д.Рикардо ишларида асос­лани­ди ва ривожлантирилди. ХМТни таҳлил қилар экан, А.Смит “Халқлар бойлигининг табиати ва сабаб­лари” китобида (1776 й.) савдо ва тадбиркорлик эркинлиги зарурлигини исботлайди. Чунки, унинг фикрича, савдо эркинлигини турли чеклашлар алоҳида минтакалар ва бутун бир давлатлар уртасида меҳнат тақсимо­ти чуқурлашишига ҳалакит беради.

Тусикларнинг йукотилиши ва халқаро алмашинув майдонининг кенгайиши миллий иқтисодиётлар ихтисослашувига ва уларнинг узаро боғлиқлигини оширишга, умужахон хужалигининг юзага келишига олиб келиши керак. А.Смит кейинчалик жуда машхур бўлиб кетган эркин савдо шиорини ол­га сурди (*laisser-faire*).

А.Смит го­ялари кейинчалик инглиз иқтисодчилари Д. Рикардо, Р. Торренс ва Жон Стюарт Милл ишларида ривожлантирилди.

Классикларнинг халқаро меҳнат тақсимо­ти илмий назариясидаги асосий ютуқлари деб ишлаб чиқаришнинг нисбий харажатлари назарияси ҳисоб­ланади Бу назария халқаро савдо ҳақидаги иқтисодий таълимотнинг “классик” асоси ҳисоб­ланади.

Ишлаб чиқаришнинг нисбий харажатлари назарияси асосида мамлакатлар орасида ишлаб чиқариш шароитларида фарк мавжудлиги ҳақидаги го­я ётади. Бунга кура ҳар қандай мамлакатда ҳар қандай табиий ва иқлимий шароитларда ҳар қандай товар ишлаб чиқаришни ташкил этиш мумкин деб ҳисоб­ланади.

Масалан Шотландияда узум етиштириш мумкин. Лекин унинг нархи жуда баланд, ундан олин­адиган вино эса кам истеъмол қилинган буларди. У ёки бу товар ишлаб чиқариш билан боғлиқ булган харажатларни солиштириш, талаб булган барча товарларни ишлаб чиқаришдан кура энг кам харажат талаб қиладиган маълум бир товар ишлаб чиқариш фойдалироқ деган хулосага олиб келади. Ушбу товарга ихтисослашиш ташки бозорда айирбошлаш йули билан бошқа барча товарларни олиш имконини беради.

Нисбий харажатлар назарияси бирон-бир товар ишлаб чиқаришда бир давлатнинг бошқа давлатдан абсо­лю­т устунлиги мавжудлигидагина эмас, балки бундай устунлик мавжуд булмаган ҳолатда ҳам ихтисослашув фойдали эканлигини исботлайди.

Агар халқаро даражадаги харажатларга нисбатан кам харажат билан товар ишлаб чиқаришнинг иложи бўлмаса, харажатларнинг уртача даражадан куплиги қайсидир бир товарда энг кам бўлади. Бошқа товарларга нисбатан фойдалироқ бўлган шу товар ишлаб чиқаришга ихтисослашиш керак. Хатто шу ҳолатда ҳам ихтисослашиш самара беради.

Тесқари ҳолат ҳам назарда тутилган. Мамлакат бир неча товарлар бўйича устунликка эга бўлса, бу устунлик максимал бўлган товар ишлаб чиқаришга ихтисослашиш керак.

Буржуаз сиёсий иқтисоди классикларининг гоёлари Э. Хекшер, П. Самуэльсон, Б. Олин, В. Леонтьев ва бошқа ҳозирги замон иқтисодчилари томонидан ривожлантирилди.

Халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланишига қандай омиллар таъсир қилади?

Биринчи навбатда ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга интилиш зарурияти.

Халқаро меҳнат тақсимоти ривожланиши жараёнида асосий нарсаси бу шу жараённинг ҳар бир иштирокчиси узининг ХМТдаги иштирокидан иқтисодий фойда қидириши ва топишидир.

Ҳар қандай давлатнинг халқаро алмашув жараёнида халқаро меҳнат тақсимотининг устунликларини амалга ошириши қулай шароитларда: биринчидан, экспорт қилинаётган товар ва хизматларнинг ташқи ва ички бозор нархларидаги фарқни олиш; иккинчидан, арзонроқ бўлган импортдан фойдаланиб миллий ишлаб чиқаришдан воз кечган ҳолда ички харажатларни камайтириш имконини беради.

Жаҳон ҳужалигини тизим сифатида қуриб чиққанда ХМТни бу тизимни ташкил қилган бирлаштирувчи асос деб тасдиқлаш мумкин.

1-жадвал

Халқаро меҳнат тақсимоти суръатларининг коэффициентлари

	1971-1980й.й.	1981-1990й.й.	1991-2000й.й.
Жаҳон	1,08	1,21	1,08
Саноати ривожланган давлатлар	1,11	1,31	1,15
Ривожланаётган давлатлар	0,99	1,03	0,80

Саноати ривожланган давлатларнинг ишлаб чиқариши қуп ҳолатда ташқи истеъмолчиларга, ички талаб импортга йуналган бўлади деб тахмин

килинмоқда. Ривожланаётган давлатларда ички бозорнинг нисбатан тез, лекин экстенсив кенгайиши тахмин килиняпти.

Сунгги ун йилликларда жахонда мисли курилмаган иктисодий, сиёсий, ижтимоий жараёнлар руй берди. Улар халқаро меҳнат тақсимотида сезиларли таъсир курсатди.

Халқаро меҳнат тақсимоти ривожланишининг асосий йуналиши халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперациясининг кенгайиши бўлди.

Халқаро кооперация (ХК) ва халқаро ихтисослашув (ХИ) халқаро меҳнат тақсимотининг шакллари бўлиб, унинг моҳиятини намоён қиладилар.

Турли давлатлар корхоналарининг маълум бир товарга ихтисослашуви замонавий ИТИ билан боғлиқ. Ишлаб чиқаришнинг технологик тизимининг мураккаблашиб бориши билан тайёр маҳсулотда ишлатиладиган деталлар купайди. Масалан: енгил автомобилда 20 минггача, прокат дастгоҳларида 100 минггача, электровозларда 250 минггача детал ишлатилади.

Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви (ХИИ) иккита йуналиш - ишлаб чиқариш ва ҳудудий йуналиш бўйича ривожланмоқда. Уз навбатида ишлаб чиқариш йуналиши: а) соҳалараро; б) давлатлар гуруҳи; в) алоҳида корхоналарнинг ихтисослашувига бўлинади.

Ҳудудий халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви: а) алоҳида давлатлар; б) давлатлар гуруҳи; в) ҳудудларнинг жаҳон бозори учун маълум товарлар ва уларнинг қисмлари учун ишлаб чиқаришга ихтисослашувига бўлинади.

Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашувининг асосий турларига: 1) предметли (маҳсулот ишлаб чиқариш); 2) деталли (маҳсулотни ташкил қилувчиларни ишлаб чиқариш); 3) технологик ёки босқичли (яъни алоҳида технологик жараёнларни амалга ошириш. Масалан: йиғиш, бўяш ва х.к.) ихтисослашиш қиради.

Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви - Халқаро меҳнат тақсимотининг динамик шаклидир. 50-60-йилларда бошланғич соҳаларда (автомобилсозлик, авиасозлик, пластмасса ишлаб чиқариш ва х.к.) ихтисослашиш олдинги уринда эди. 70-80-йилларда соҳа ичидаги ХИИ илғор уринда эди.

Халқаро меҳнат тақсимотининг бошқа бир шакли - халқаро ишлаб чиқариш кооперациясидир. Унинг объектив асоси бўлиб, ишлаб чиқариш қучлари ривожланишининг усиб бораётган даражаси, ҳамда мамлакат ичида ёки ташқарисида руй беришидан катъий назар мустақил корхоналар уртасидаги барқарор ишлаб чиқариш алоқалари жараёни ҳисобланади.

ИТИ ишлаб чиқариш кооперациясига муҳим элемент - илм-фанни қушиб, унинг ривожланишига уз хиссасини қушди.

Ишлаб чиқариш кооперацияси маълум бир муносабатлар тизими сифатида фаолиятнинг соҳаси ва ҳамкорликнинг усули ҳисобланади.

Халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси узининг ривожланган шаклларида ҳамкорликнинг турли соҳаларини қамраб олади.

1. Ишлаб чиқариш-технологик ҳамкорлик. Улар: а) лицензиялар бериш ва мулкчилик ҳуқуқларидан фойдаланиш; б) лойиҳа конструкторлик ҳужжатларини, технологик жараёнларни, маҳсулотнинг техник даражаси ва сифатини, қурилиш ва монтаж ишлари, кооперациялашган корхоналарни замонавийлаштиришни ишлаб чиқиш ва мослаштириш; в) ишлаб чиқаришни бошқариш, стандартлаштириш, унификациялаш, сертификациялашни такомиллаштириш, ишлаб чиқариш дастурларини тақсимлаш.

2. Кооператив маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган савдо-иқтисодий жараёнлар.

3. Сотилган техникага хизмат курсатиш.

Кооперация алоқаларини урнатишда фойдаланиладиган уч асосий усул алоҳида курсатилиб утилади:

1) Ҳамкорликдаги дастурларни амалга ошириш;

2) Шартнома асосида ихтисослашиш;

3) Қушма корхоналар ташкил қилиш;

Ҳамкорликдаги дастурларни амалга ошириш уз навбатида икки асосий шаклда амалга ошади: пудратли ишлаб чиқариш кооперацияси ва ҳамкорликдаги ишлаб чиқариш.

Шартнома асосида ихтисослашиш тшлаб чиқариш дастурларини ишлаб чиқариш кооперацияси иштирокчилари орасида тақсимланишини назарда тутди.

Қушма корхона бу интеграциялашган кооперациядир.

Халқаро меҳнат тақсимотини модернизациялаштиришнинг замонавий ғарб назариялари.

ХМТни модернизация қилиш соҳасидаги ғарб тадқиқотларини икки асосий ғуруҳга бўлиш мумкин:

1) “бир-бирига боғлиқлик”нинг турли вариантлардаги концепциялари;

2) ХМТнинг мавжуд моделларини қайта қуриш бўйича муайян режалари.

“Бир-бирига боғлиқлик” коцепциясининг вакилларида бири-голландиялик иқтисодчи К. Нувенхузедир. У уз фикрларини тасдиқлашда биринчи навбатда барча давлатлар учун умумий бўлган экологик омилларга мурожаат қилади. Уларга қуйидагиларни қиритади: 1) атроф-муҳитнинг барқарор эмаслиги; 2) ердаги табиий ресурсларнинг чекланганлиги. Чунки унинг фикрича ривожланган давлатлар ривожланаётган давлатлардан хом-ашёда қарам, ривожланаётган давлатлар эса саноати ривожланган давлатлардан техника, технология ва х.к.да қарам. Демак улар бир-бирига боғлиқдир. Голланд олимининг фикрича мана шундан қелиб чиққан ҳолда халқаро меҳнат тақсимотини қуриш қерак.

Узаро боғлиқлик концепциялари умумий характерга эга. Улар бошқа иқтисодий назариялар ғуруҳи-мавжуд халқаро меҳнат тақсимотини “замонавийлаштириш” назариялари учун асос бўлади.

Халқаро меҳнат тақсимотини замонавийлаштиришнинг асосий ғоясига мувофиқ ривожланаётган давлатлар протекционизм сиёсатидан воз кечишлари ва иктисодиётга хорижий капитални кенг жалб қилишлари лозим.

Купгина ривожланаётган давлатлар худди шундай қилдилар: “очик эшиклар”, “очик иктисодиёт” сиёсатини эълон қилишди, куплаб қушма корхоналар, эркин тадбиркорлик зоналари ташкил қилишди ва ҳ.к. Бу айниқса, Шаркий Осиё ва Лотин Америкасидаги “Янги индустриал давлатларда” кенг ёйилди. Шу билан бирга улар протекционизм ғояларидан ҳам тулик воз кечишмади ва ундан зарур бўлганда фойдаланишмоқда.

Саноати ривожланган давлатлар иктисодчилари нуктаи назаридан “замонавий” халқаро меҳнат тақсимоти моҳияти нимада? Асосий маъно ривожланаётган давлатларни янги соҳаларга йуналтиришдадир. Улар биринчи навбатда саноати ривожланган давлатлар эҳтиёжини қондириш учун экспортга меҳнатталаб, материалталаб. Стандартлаштирилган товарлар ишлаб чиқаришга мослашишлари лозим.

Саноати ривожланган давлатлар юқори малакали ишчи қучи талаб қилинадиган ва ИТИ тез бораётган иктисодиё соҳаларга мослашишлари лозим.

Бу назария аста-секин амалга оширилмоқда. Масалан, ривожланаётган мамлакатларга йуналтирилаётган капиталнинг умумий ҳажмида қайта ишлашга йуналтирилган капиталнинг улуши купаймоқда. “Зарарли” ишлаб чиқаришларнинг қисман ривожланаётган давлатларга қучиш жараёни руй бермоқда.

Соҳавий ихтисослашиш уч босқичли схема бўйича амалга ошмоқда:

1) “Янги индустриал давлатлар” асосан нисбатан малакали меҳнат ва замонавий технологиялар талаб қилувчи товарлар ишлаб чиқаришмоқда;

2) Ривожланаётган мамлакатларнинг камрок ривожланганлари меҳнатталаб ишлаб чиқариш ва жаҳон бозорига хом ашё етиштириб беришга ихтисослашганлар (энг кам ривожланган давлатлар бу схемага умуман тушмайди);

3) Саноати ривожланган давлатлар капиталталаб, юқори технологияли товарлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган.

Халқаро меҳнат тақсимотининг замонавий концепциялари, уни замонавийлаштириш режалари, шунингек бу концепцияларни амалга оширишни таҳлил қилиш шуни курсатадики, жаҳон ишлаб чиқариш қучлари ривожланишининг ҳозирги даражасида саноати ривожланган ва ривожланаётган давлатлар уртасида янги турдаги халқаро ихтисослашиш ва кооперациялашув вужудга келмоқда, ривожланаётган давлатларнинг жаҳон иктисодиётига интеграцияси қучаймоқда.

Адабиётлар:

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.

2. Пейро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.

3-Мавзу. Халкаро савдо

1. Халкаро иктисодий муносабатлар тизимида халкаро савдо. Халкаро савдо концепцияси.
2. Халкаро савдо худудий-товар тизими динамикаси ва узгаришларнинг хусусиятлари.
3. Замонавий халкаро савдонинг карама-каршиликлари. Халкаро ташкилот - тарифлар ва савдо бош битими (Бутунжахон савдо ташкилоти)нинг роли.

Халкаро иктисодий муносабатларнинг анъанавий ва энг ривожланган куриниши ташки савдо ҳисобланади. Халкаро иктисодий муносабатлар умумий ҳажмининг 80%и савдонинг улушига туғри келади.

Ҳар қандай мамлакат учун ташки савдонинг роли каттадир. Ж.Саксинг фикрича “дунёдаги ҳар қандай давлатнинг иктисодий муваффақияти ташки савдода туғилади. Ҳозирги давргача ҳеч бир мамлакат жаҳон иктисодий тизимидан ажраган ҳолда соғлом иктисодиёт ҳосил қила олгани йук”.

Халкаро савдода халкаро меҳнат тақсимоли асосида пайдо буладиган турли давлатлар товар ишлаб чиқарувчилари уртасидаги алоқаларнинг бир шакли бўлиб, улар уртасидаги узаро иктисодий боғлиқликни намоён қилади.

Мамлакатлар иктисодиётидаги ИТИ таъсири остида руй бераётган структуравий узгаришлар, саноат ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва кооперациялашуви миллий ҳужалиқларнинг узаро ҳамкорлигини кучайтирмоқда. Бу эса халкаро савдо фаоллашувига имкон яратмоқда. Халкаро савдо ишлаб чиқаришга нисбатан тезроқ усмоқда. Ташки савдо айланмасини таҳлил қилиш шуни курсатадики, жаҳонда ишлаб чиқариш 10%га қупайганда жаҳон савдоси 16%га усмоқда.

“Ташки савдо” деганда бир мамлакатнинг бошқа мамлакат билан ҳақ туланадиган олиб қириш, яъни, импорт ва ҳақ туланадиган олиб қиқиш, яъни, экспортдан иборат савдоси назарда тутилади.

Ташки савдо фаолияти товар ихтисослашувига кура тайёр махсулотлар савдоси, машина ва ускуналар савдоси, хом-ашё савдоси ва хизматлар савдосига булинади.

Дунёдаги барча мамлакатларнинг ҳақ туланадиган товар айланмаси йигиндиси халқаро савдо деб аталади.

Халқаро савдо тушунчаси торроқ маънода ҳам ишлатилади. Масалан, саноати ривожланган давлатлар товар айланмаси йигиндиси, ривожланаётган давлатлар товар айланмасининг йигиндиси ва ҳ.к.

Барча давлатлар олдида ташки савдо буйича миллий сиёсат танлаш муаммоси ётади. Икки аср мобайнида бу мавзуда тортишувлар кетяпти.

Эркин савдо ёки протекционизм сиёсатини танлаш ёки уни қандай бўлса шу ҳолда саклаш олдинги асрларнинг характери эди. Бизнинг давримизда бу икки йуналиш узаро боғлиқ. Аммо қуп ҳолларда бу қарама-қарши бирлик эркин савдо тамойилининг бош ролини бажаради.

Эркин савдо сиёсатига биринчи бўлиб А.Смит томонидан таъриф берилган. Адам Смит “айирбошлаш ҳар бир мамлакат учун фойдалидир; ҳар бир мамлакат бунда мутлоқ устунликка эга бўлишини” таъкидлаган. Адам Смитнинг таҳлиллари классик назариянинг асоси бўлган ва эркин савдо сиёсатининг ҳар қандай шакли учун асос бўлиб келган.

Бирок бу муҳокамаларни охиригача давом эттирар эканмиз, шундай ҳулосага келиш мумкин: агар давлат хориждан керакли нарсаларнинг ҳаммасини, энг арзон нархда ва чекланмаган миқдорда топиши мумкин бўлса, ҳамма нарсани хориждан олиш унинг манфаатлари учун хизмат қилади. Унинг узи эса сотиш учун бирон нарса ишлаб чиқарадими? Ҳеч нарса буни қафолатламайди. У ҳолда у сотиб олган товарлари учун нимани тулайди? Демак, мутлоқ устунлик назарияси берк қучага олиб қиради.

Д. Рикардо “Сиёсий иқтисод ва солиқ солишнинг бошланиши” (1817йил) ишида боши берк қучадан классик назарияни келтириб чиқарди. У халқаро ихтисослашув мезонларини ажратган ҳолда, давлатлар учун қандай ҳолатларда давлатлараро айирбошлаш манфаатли эканини курсатиб берди. Ҳар бир давлат учун устунлик қилган ёки қучсизлиги нисбатан қамроқ бўлган соҳага ихтисослашиш манфаат келтиради. Унинг муҳокамалари устунликлар таққосланиши назарияси ёки принципада уз аксини топди.

Д. Рикардо халқаро айирбошлаш барча давлатлар учун мумкин ва манфаатлидир. У айирбошлаш барча учун фойдали бўлган нарх зоналарини аниқлади.

Джон Стюарт Милль узининг “сиёсий иқтисод асослари”(1848йил) ишида қандай нархда айирбошлаш амалга оширилишини курсатди. Милльга кура айирбошлаш нархи талаб ва тақлиф қонунига кура , ҳар бир давлатнинг ялпи экспорт миқдори ялпи импорт миқдорини қоплайдиган даражада белгиланади. Милльнинг муҳим хизматларидан бири унинг Халқаро Нарх қонуни ёки “халқаро нарх назарияси”дир. Халқаро Нарх қонунининг таъкидлашича, шундай нарх мавжудки у давлатлар орасидаги

товар айирбошлашни оптималлаштиради. Бу бозор нархи талаб ва таклифга боғлиқ.

Классик буржуа иктисодиётининг назарисини ривожлантиришга қаратилган сузлар Готфрид Хаберлер томонидан айтилган эди. У нуктаи назарини нафакат меҳнатга балки ишлаб чиқаришнинг барча омилларига эътиборни қаратди.

Халқаро Савдо оқими нима билан аниқланиши ва унинг таркибини Эли Хекшер ва Бертіль Олин узларининг замонавий қарашларида ақс эттирганлар. Улар нисбий устунлик тушунасини қуйидагича изоҳлаганлар: у ёки бу давлатнинг маълум бир товарларга ихтисослашиши уларнинг ишлаб чиқариш омиларига эгаллик даражасига боғлиқ. Э.Хекшер ва Б.Олин “нархларнинг ишлаб чиқариш омилларига тенглаштириш” теоремасини илгари сурдилар.

1948 йилда Америкалик иктисодчилар П. Самуэльсон ва В. Столпер уз теоремаларини қиритиб Хекшер-Олин теоремасининг исботини муқаммаллаштирдилар: ишлаб чиқариш омиллари, техника бир хил бўлса, муқаммал рақобат ва товарларнинг тула ҳаракатчанлиги мавжуд бўлганда халқаро айирбошлаш ишлаб чиқариш омилларининг давлатлар орасидаги нархини тенглаштиради.

Ташқи савдо назарияси Америка иктисодчиси В. Леонтьевнинг “Леонтьев парадокси” номи ишида янада ривожланди. Парадокс шундаки В. Леонтьев Хекшер-Олин теоремасидан фойдаланиб Америка иктисоди урушдан кейинги даврда капиталга нисбатан меҳнатни қупроқ талаб қиладиган ишлаб чиқаришга ихтисослашганини қурсатди. Бошқача айтганда, АҚШ экспорти импортига нисбатан қупроқ меҳнатталаб ва қамроқ капиталталабдир. Бу ҳулоса АҚШ иктисодиёти ҳақидаги олдинги барча фикрларга тамоман тесқаридир. Умумий фикрга қура, АҚШ иктисодиётида доимо капитал ортиқча эди ва Хекшер-Олин теоремасига қура АҚШ капиталталаб товарларни импорт эмас, экспорт қилишлари қерак эди.

Кейинги йилларда В. Леонтьев ихтироси қенг резонанс олди. Турли давлатларнинг қуплаб иктисодчилари “Леонтьев парадоксини” тушунтириб бу мавзуда тортишдилар. Натижада нисбий устунлик назарияси янада ривожланди. Унга техник ривожланиш ва уни тақсимланишининг тенг эмаслиги, маблағларни фирмдан ташқарида иктисод қилиш, давлатлардаги иш ҳақининг фарқи ва бошқа тушунчалар қиритилди.

XX асрнинг иккинчи ярмидан халқаро савдо тез суръатлар билан ривожлана бошлади. 1950-1994 йиллар орасидаги даврда халқаро савдо обороти 14 баробар усди. Ғарб мутахассисларининг фикрича 1950 ва 1970 йиллар оралигидаги даврни халқаро савдонинг “олтин асри” деб айтиш мумкин. Айнан шу даврда жаҳон экспорти йилига уртача 7%га усди. Аммо 70-йиллардаёқ у 55га тушди ва 80-йилларда яна қамайди. 80-йилларнинг охирида жаҳон экспорти сезиларли равишда жонланди (1988й.да 8,5%).

Халқаро савдонинг барқарор усишига қатор омиллар таъсир қурсатди:

- 1) халқаро меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқаришнинг байналмилалашувининг ривожланиши;
- 2) ИТИ
- 3) жаҳон бозорида трансмиллий корпорацияларнинг фаолияти;
- 4) халқаро савдонинг Тариф ва Савдо Бош Битими (ТСББ) фаолияти орқали тартибга солиниши (эркинлаштирилиши);
- 5) халқаро савдонинг эркинлаштирилиши, куплаб давлатларнинг импортни сон жиҳатдан чеклашни бекор қилувчи ва божларни кескин қисқартирувчи режимга ўтишлари, эркин савдо ҳудудларининг ташкил топиши;
- 6) савдо-иқтисодий интеграция жараёнларининг ривожланиши: минтакавий тусиқларнинг олиб ташланиши, умумий бозорлар, эркин савдо ҳудудларининг ташкил этилиши;
- 7) собиқ мустамлака давлатларнинг мустиқликка эришишлари. Улар орасидан ташқи бозорга йуналтирилган иқтисодиёт моделини танлаган “Янги индустриал давлатларнинг” ажралиши.

XX асрнинг иккинчи ярмидан ташқи савдо динамикасининг нотекислиги намоён бўла бошлади. Бу жаҳон бозоридаги давлатлар ўртасидаги қўнғир қўнғир таъсир қўнғирди. АКШнинг ҳукмронлиги қўнғир бошлади. Масалан, 1950 йилда бу давлат ўнғирга жаҳон экспортининг 1/3 қисми тўғри қўнғир бўлса, 1990 йилга қўнғир 1/8 қисми тўғри қўнғир. Ўз навабадида Германия экспортни Американиқига қўнғирлашди ва ҳатто айрим йилларда ўнғир оғир қўнғир. Германиядан ташқари қўнғир Гўрбий Европа давлатларининг экспортни қўнғир ўнғир. 90-йилларда Гўрбий Европа - Халқаро савдонинг асосий марказидир. Ўнғир экспортни АКШниқидан қўнғир 4 қўнғир қўнғир.

80-йиллардан халқаро савдо соҳасида Япония қўнғир ўнғирга эришди. 1983 йилда ў биринчи марта машина ва ўнғирлар экспортни қўнғир биринчи ўнғирга қўнғир. Япония жаҳонда қўнғир ва қўнғир автомобиллари, қўнғирлик электротехника ва қўнғирларни олиб қўнғир қўнғир қўнғир қўнғир давлатлардан анча олдинда туради. Япония экспортининг 1/3 қисми АКШга тўғри қўнғир. АКШнинг Япония билан савдодаги дефицитни 90-йилларда 50-60 млрд. долл. атрофида бўлди.

80-йиллар охирига қўнғир Япония рақобатбардошлиқ омиллари қўнғир илғор бўлиб олди. Бу даврда ўнғир Осиёнинг “Янги индустриал давлатлари” - Сингапур, Гонконг, Тайвань қўнғирди. Аммо 90-йилларнинг ўрталарида АКШ яна рақобатбардошлиқ омиллари қўнғир олдинги ўнғирларга қўнғир олди. Ўнғир қўнғир Сингапур, Гонконг, Япония қўнғир. Франция-17, Хитой-34, Туркия-40 ўнғир. Рўнғирнинг энг охирида-Греция, Мексика, Польша, Венгрия ва Венесуэла туради. Россия энг охири 48-ўнғир.

Ривожланаётган давлатлар ҳозирча асосан қўнғир-ашё етқизиб қўнғир бўлиб қўнғирлар. Ўнғир ўнғир саноати ривожланган давлатлар жаҳон озиқ-овқат ва қўнғир-ашё (нефтдан ташқари) экспортнидаги ўнғирларни оғирдилар. Ривожланаётган давлатларнинг бу товарлар экспортнидаги ўнғир 40%идан (1960й.) 28%га (1990й.) қўнғирди.

Ривожланаётган давлатларнинг уз экспортларини саноат товарлари хисобига диверсификация қилишга уринишлари саноати ривожланган давлатларнинг у ёки бу шаклдаги қаршилигига дуч келмоқда. Шу билан бирга айрим ривожланаётган давлатлар, айниқса, “янги индустриал давлатлар” уз экспортларининг реструктуралаштиришда анса муваффақиятга эришиб, унда тайёр махсулотлар, саноат махсулотлари, шу жумладан машина ва ускуналарнинг улушини қупайтирдилар. Масалан ривожланаётган мамлакатларнинг жахон саноат экспортидаги улуши 90-йилларнинг бошида 16,3%ни ташкил этди.

Бошқа ривожланаётган мамлакатлардан фаркли равишда “янги индустриал давлатлар”, айниқса, Осиёнинг турт “кичик аждархоси” (Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур) экспортларини тез қупайтирмоқдалар. Уларнинг жахон экспортидаги улуши 90-йилларнинг урталарида 10,5%ни ташкил қиларди. Охириги ун йилликда тез ривожланаётган ХХР 2,9%га етди. АКШнинг жахон экспортидаги улуши 12,3%ни, Гарбий Европаники-43%ни, Японияники-9,55ни ташкил этади (2-жадвалга қаранг).

2-жадвал

Энг йирик экспортёр давлатлар (1994 йил)

Давлатлар	Экспорт млрд. долл.	Жахон экспортидаги улуши %
АКШ	512	12,3
Германия	421	10,1
Япония	397	9,5
Франция	236	5,7
Буюк Британия	205	4,9
Италия	189	4,5
Канада	165	4,0
Гонконг	152	3,7
Голландия	148	3,6
Бельгия/Люксембург	132	3,1
Хитой	121	2,9
Сингапур	96	2,3
Жанубий Корея	96	2,3
Тайвань	93	2,2
Испания	73	1,7

Жахон савдосининг структураси

Жахон савдосининг энг динамик ва интенсив ривожланаётган соҳаси қайта ишлаш саноати махсулотлари, айниқса илмталаб товарлар билан савдодир. Илмталаб махсулотлар экспорти йилига 500 млрд. долл.ни

ташкил килади. Юкори технологияли махсулотларнинг саноати ривожланган давлатлар экспортидаги улуши 40%га якин.

Машина ва ускуналар билан савдонинг роли сезиларли равишда усди. 1980 йилдан 1992 йилгача машина ва ускуналарнинг саноати ривожланган давлатлардан экспорти уч марта усди. Энг тез суръатлар билан электротехника ва электрон ускуналар экспорти усмоқда. Улар улушига машинатехника махсулотлари экспортининг 25%и тугри келади.

Халкаро савдонинг тез ривожланаётган сохаларидан бири химия махсулотлари билан савдодир.

Жахон савдосининг XX асрнинг биринчи ярмидаги (2-жахон урушига кадар) ва кейинги йиллардаги структурасини урганишда сезиларли узгаришларни куриш мумкин. Асрнинг биринчи ярмида жахон товар айланмасининг 2/3 кисми озик-овкат, хом-ашё ва ёкилга тугри келган булса, асрнинг охирида уларнинг улуши 1/4 кисмни ташкил этди. Кайта ишлаш саноати махсулотлари билан савдо килишнинг улуши 1/3 дан 3/4 гача ошди. Нихоят 90-йиллар уртасидаги жахон савдосининг 1/3 кисми машина ва ускуналар билан савдодир.

Халкаро савдонинг 90-йиллардаги усиш суръатлари

Халкаро ташкилотларнинг (БМТ, ХВФ) маълумотларига караганда 1981 йилдан 1992 йилгача булган даврда халкаро савдо йилига урта хисобда 5,2%га усган, Аммо 1990 йилдан бошлаб унинг усиши бир текис булмай секинлашиш тенденциясига эга эди. Масалан, 1989 йилда у 8,2% булса 1993 йилда 4%ни ташкил килди.Айни пайтда Осиё “Янги индустриал давлатларининг” ташки савдо усиш суръатлари 10%дан ошарди.

1994 йилда халкаро савдо хажми 9,5%га усди. Бу эса БСТ экспертлари фикрича 90-йиллар бошидаги камайиш тенденциясидан чикишни билдирарди. 1995 йилда халкаро савдо хажмининг яна ошиши бу фикрнинг тугрилигини тасдиклади (3-жадвалга каранг).

	1987- 1991йй.*	1992 й	1993 й	1994 й	1995 й	1996й
Халкаро савдонинг хажми млрд. долл.	-	3650	3600	4050	4700	5020
Халкаро савдо хажмининг усиши %	11	6	-1	12	16	7
Халкаро савдода нархлар даражасининг узгариши, %	5	1	-5	2	6	0

Халқаро савдо ҳажмининг усиши %**	6	5	4,0	9,5	8	7
Саноати ривожланган давлатларда импортнинг усиши %	6	4	2	10	8	6
Нефть экспорт килувчи давлатларда импортнинг усиши, %	5	13	-2	-1	0	3
бошқа ривожланаётган давлатларда импортнинг усиши, %	11	13	14	11	11	10

90-йилларнинг урталарида жаҳон савдосининг тез усиши асосан АКШ, Италия, Канада, Испания импортининг кескин усиши, шунингдек саноати ривожланган давлатларнинг (Япониядан ташқари) Узоқ Шарк ва Лотин Америкасида конъюктураларининг яхшиланиши билан боғлиқдир.

Агар савдо тусикларини олиб ташлаш муваффақиятли давом этаверса яқин ун йил мобайнида (1996 йилдан) йилига уртача 6%га усиб боради. Бу 60-йиллардан бошлаб энг юкори курсаткич. Хизматлар соҳасидаги савдо эса янада юкори суратлар билан усади, бунга информатика ва алоканинг ривожланиши жуда катта таъсир курсатади.

Алоҳида давлатларнинг дунё савдоси тараккиётида аҳамиятини куриб чиқар эканмиз, 1994 йилда дунёдаги энг катта импорт ва экспорт килган давлат АКШ булганлигини таъкидлаб утиш лозим. Бу давлатнинг ташки савдо ҳажми 1,2 млрд доллардан зиёдни ташкил килиб, бу бутун дунё умум савдо ҳажмининг 28% ни ташкил килди. АКШ кетидан Германия ва Япония келади (Германия- 802 млрд доллар-18,8%, Япония-672 млрд доллар-15,8%). Дунёнинг ун энг йирик савдо мамлакатларига Франция, Великобритания, Италия, Канада, Голландия, Гонконг, Бельгия(Люксембург билан биргаликда) кирдилар. Бутунжаҳон Савдо ташкилотининг ахборотиға караганда Россия экспорт буйича 20-уринни, импорт буйича 25-уринни эгаллайди. 1995 йилда Россия ташки савдосининг умумий ҳажми буйича 16-уринга чиқиб олди. Экспорт энг юкори усиш суръатлари Хитойда, буни 80-йиллар охири 90-йиллар бошларидаги курсаткичлар курсатади, шунингдек Сингапур, Чили ва Финляндияда кузатилмоқда. Марказий ва Шарқий Оврупа, бир ҳудуд сифатида, 1994 йилда Осиёдан кейин экспортнинг усиш суръатлари буйича 2чи уринни эгаллади.

Замонавий халқаро савдодаги зиддиятлар.

Халқаро савдодаги содир бўлётган жараёнларни таҳлил қилар эканмиз эркинлаштириш унинг энг асосий йуналиши эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Бож туловларида сезиларли камайитиришлар юз берди, купгина чеклашлар, квоталар ва бошқа тусиклар йук қилинди. Бирок бир қатор муаммолар мавжуд. Уларнинг энг асосийси - протекционистик ҳаракатларнинг куп нарсаларда бир-бирига зид бўлган иктисодий гуруҳлар, мамлакатларнинг савдо-иктисодий блоклари миқийсида ривож топиши.

Савдо-иктисодий блокларнинг пайдо бўлишидаги биринчи қадам бу эркин савдо ҳудудларининг яратилишидир. Халқаро банкнинг ахборотларига қараганда 90-йиллар арафасида дунё савдосининг 42% шундай ҳудудларда олиб борилган. Энг машхур ҳудудлар бу - Оврупанинг эркин савдо ассоцияцияси(ЕАСТ), Оврупа Хамжамияти(ЕС), Шимолий Америка эркин савдо зонаси(НАФТА), Осиё-Тинчокеани иктисодий ҳамкорлик ташкилоти(АТЕС) ва бошқалар.

Халқаро ҳудудий савдо блокларининг энг йирик туккизтасининг таркиби қуйида келтирилган:

1. Оврупа Хамжамияти(ЕС)-Австрия, Германия, Великобритания, Италия, Ирландия, Франция, Испания, Португалия, Финляндия, Швеция, Дания, Бельгия, Люксембург, Нидерланду, Греция.
2. Шимолий Америка эркин савдо ҳақидаги келишуви (НАФТА) - АКШ, Канада, Мексика.
3. Оврупа Эркин Савдо Ассоцияцияси (ЕАСТ) - Исландия, Норвегия, Швейцария, Лихтенштейн.
4. Осиё-Тинчокеани иктисодий ҳамкорлиги (АСЕАН) - Австралия, Бруней, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Янги Зеландия, Папуа-Новая Гвинея, Индонезия, Филиппину, Тайвань, Гонконг, Япония, Южная Корея, Китай, Канада, США, Мексика, Чили.
5. "Меркосур" - Бразилия, Аргентина, Парагвай, Уругвай.
6. Жанубий Африка Тараққий кумитаси (САДК) - Ангола, Ботсвана, Лесото, Малави, Мозамбик, Маврикий, Намибия, ЮАР, Свазиленд, Танзания, Зимбабве.
7. Ғарбий Африка иктисодий ва валюта иттифоқи(ЮЭМОА)- Кот-д'Ивуар, Буркина-Фасо, Нигерия, Того, Сенегал, Бенин, Мали.
8. Жанубий Осиё ҳудудий ҳамкорлик ассоцияцияси(СААРК)- Индия, Пакистан, Шри Ланка, Бангладеш, Мальдив ороллари, Бутан, Непал.
9. Анд пакти- Венесуэлла, Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия.

Бундай блокларнинг тузилишига сиёсий, иктисодий ва тарихий характердаги объектив жараёнлар сабаб бўлади. Бир томондан бундай жараёнларнинг қучайиши халқаро савдони қучайтирса(зона, блок, ҳудуд миқийсида), бошқа тарафдан- ҳар қандай ёпик тузилма учун ҳос бўлган баъзи бир тусиклар яратади. Ягона, глобал дунё савдо базори йулида

савдо-иктисодий гурухларнинг бир-бирлари билан алокасида вужудга келиши мумкин булган куплаб тусик ва карама-каршиликлар мавжуд.

Эркин савдо худудларининг ташкил этилиши дунё хужалигига принципаал узгаришларни киритмайди. Мамлакатларнинг иктисодий блокларга бирлашиши эркин савдо фикрларининг тула галабаси ёки протекционистик усулларга маглуб булишни билдирмайди. “Эркин савдо” ёки протекционизм бирини танлаш зарурлиги муаммоси хали хам мавжуд. У ташки савдо алокаларининг бошка бир даражасига утаяпти, бу даражада бир гурух давлатларнинг учинчи давлатларга карши куллайдиган иктисодий сиёсатлари хакида суз кетади. Хатто маълум бир савдо-иктисодий гурух ичида хам зиддиятлар булади, бу зиддиятлар “Савдо урушларига” айланишлари мумкин (Масалан ЕС мамлакатлари орасида балик, узум, мой “урушлари”).

Савдо-иктисодий блокларнинг аъзо мамлакатлари дунё бозоридаги замонавий шароитнинг кийинлиги ва муаммоларини тушунган холда бу муаммо ва кийинчиликларни ижобий хал килиш йулларини ахтармоқдалар.

Умум жахон савдо ташкилоти(ВТО)нинг бош директори Р.Руджеро ВТО нинг аъзо мамлакатларини куп томонлама савдо тизимининг тараккиётида хамкорлик килишга чакирди. Бу унинг фикрича худудий тизимларни яратиш бир хил ахамиятга эга. Тахминларга кура глобал эркин савдо зонасини яратишга 2020 йилда эришилади.

Халкаро савдони бошқариш, унинг тараккиётига булган тусикларни йук килиш, уни эркинлаштишида халкаро иктисодий ташкилотлар мухим ахамият касб этади. Бундай ташкилотларнинг энг асосийларидан бири бу-Тарифлар ва савдо бош битимидир (ГАТТ) дир. ГАТТ тузилиши хакидаги келишув 1947 йилда 23 мамлакат тарафидан имзоланди ва 1948 йилда кучга кирди. 1995 йил 31 декабрьда ГАТТ уз фаолиятини тугатди ва унинг урнига Умум жахон савдо ташкилоти(ВТО) барпо килинди.

ГАТТ бу куп томонлама халкаро келишув булиб, у аъзо мамлакатларнинг узаро савдосига алокадор купгина принциплар, хукукий нормалар, савдони олиб бориш ва давлат бошқарувига оид коидаларни уз ичига олади. ГАТТ энг йирик халкаро иктисодий ташкилотлардан бири булиб, унинг фаолият доираси дунё савдосининг 94%ни камраб олади.

ГАТТнинг хукукий механизми бир катор конун-коидаларга асосланган:

- савдода бир тарафнинг хукуки бузилишини олдини олиш, куйидагиларни таъминлаш йули билан: бир тарафдан экспорт, импорт, транзит операциялари ва улар билан боглик бож ва туовлар борасида энг кулай шароит яратиш йули билан; иккинчи тарафдан эса импорт ва миллий моллар орасида ички солик ва туовлар борасида, шунингдек ички савдони бошқарадиган коидалар борасида тенг хукукликни таъминлайдиган миллий тартибни яратишда;

- энг кулай шароит , яъни келишувга киришаётган тарафлар орасида улар тарафидан учинчи давлатларга берилаётган(ёки берилижак) барча имтиёз ва устунликлардан фойдаланиш хукукини яратиш. Бу коида товарларнинг олиб кирилиши ва олиб чикилиши, бож туовлари, ишлаб

чиқариш, денгизчилик, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий аҳволига таъаллуқли;

- миллий бозорни ҳимоя қилишда купрок тариф қуролларидан фойдаланиш, импорт ва бошқа нотаиф чеклашлардан воз кечиш;

- куп томонлама музокаралар олиб бориш йули билан бож тарифларининг жиддий пасайтирилиши;

- ривожланаётган мамлакатлар билан савдода преференциалтизимни урнатиш;

- савдо борасида пайдо булган келишмовчиликларни музокаралар йули билан хал қилиш;

- бир-бирига савдо-сиёсий ён босишда ҳамкорлик.

ГАТТнинг фаолияти раундларга бирлашган куп томонлама музокаралар йули билан олиб боришган. ГАТТнинг фаолият бошлаганидан бери 8 раунд утказилган, уларнинг натижасида уртача бож миқдори ун бапробар камайган. 2-чи дунё урушидан кейин улар 40%ни ташкил қилган булса, 90-чи йиллар уртасида улар тахминан 4%ни ташкил қилган.

1996 йил уртасида ГАТТга 130 мамлакат аъзо булган. Юкорида айтилганидай, 1996 йилнинг январидан ГАТТнинг урнини Халқаро савдо ташкилоти эгаллади. Уни 81 мамлакат таъсис этди. ВТО қурилишига 7 йиллик “уругвай раунди” музокаралари сабаб булган. ВТОнинг бош директори Р.Роджерснинг фикрича уругвай раунди “олтин асрдаги”га тенг булган савдо миқдорининг ошишига олиб келади.

Адабиётлар:

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.
2. Пейро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.

4-Мавзу. Халқаро капитал миграцияси

1. Капитал олиб чиқиш халқаро иқтисодий муносабатларнинг илгор шакли сифатида.

2. Капитал олиб чикиш (миграциясининг) сабаблари ва унинг асосий шакллари.
3. Капитал олиб чикишнинг замонавий узига хос томонлари.
4. Россиядан капитал олиб чикиш.

Капитални хорижга чикариш, унинг давлатлар орасида фаол миграцияси замонавий жахон хужалиги ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг энг муҳим ажратиб турувчи томонига айланди.

Капитал олиб чикиш жахон хужалигининг чуқур ривожидан товар олиб чиқиш монополиясини синдирди. Товар олиб чиқишни тулдириб ва унинг воситачиси бўлиб, капитал олиб чиқиш халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида аниқловчи омилга айланмоқда. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ)нинг баҳолашига қараганда, 80-йилларда (1983 йилдан бошлаб) тўғридан тўғри инвестицияларнинг йиллик ўсиши тахминан 34% ни ташкил этди, яъни, бу халқаро савдо ўсишидан қарийб 5 марта қўпроқдир.

Капитал олиб чиқиш ўзида маълум давлат миллий оборотидан бир қисм капитални олиб уни бошқа давлат ишлаб чиқариш жараёни ва оборотига товар ёки пул формасида жойлаштиришни намоён қилади. Олдинги капитал олиб чиқиш жахон хужалиги перифериясига капитални экспорт қиладиган кам сонли саноати ривожланган давлатларга хос эди. Жахон хужалигининг ривожланиши бу жараён доирасини сезиларли кенгайтди: капитал чикариш ҳар қандай муваффақиятли, динамик ривожланаётган иқтисодиётнинг функцияси бўлиб қолмоқда. Капитални илғор саноати ривожланган давлатлар ҳам, уртача ривожланган давлатлар ҳам, ривожланаётган давлатлар, айниқса “янги индустриал давлатлар ҳам чиқармоқдалар.

Капитал олиб чиқиш (миграцияси) сабаблари нима?

Капитал олиб чиқишнинг асосий сабаби унинг маълум давлатда нисбатан “ишбатан” ортиқчалигидир. Ишбилармонлик фойдаси ёки фойза олиш мақсадида у чет элга чиқарилади. Капитал экспорти ички инвестиция учун капитал етишмаган ҳолда ҳам амалга оширилиши мумкин. 90-йиллар бошида умумжахон ортиқча капитал 180-200 млрд. долл-га баҳоланмоқда. XX асрнинг иккинчи ярмидан капитал чикариш тинимсиз ўсмоқда. Капитал экспорти ўсиш суръатлари бўйича товар экспортини ҳам, саноати ривожланган давлатлар ялпи ички маҳсулотини ҳам орқада қолдирмоқда. Капитал олиб чиқиш микёсининг кескин қўпайиши фонида унинг халқаро миграцияси қўпаймоқда.

Халқаро капитал миграцияси-капиталларнинг эгасини фойда келтирувчи, давлатлар орасидаги қарама-қарши ҳаракатдир. Ҳар бир давлат бир вақтнинг ўзида капиталнинг импортёру ва экспортёридир: қўпайишган инвестициялар содир бўлмоқда.

Катта фойда учун капитал олиб чиқишнинг энг муҳим сабаблари қуйидагилардир:

1) Капитал олиб чиқиладиган давлатда унинг ортиқча тупланганлиги;
2) Жаҳон ҳужалигининг турли звеноларида капитал талаби ва тақлифининг мўъво келмаслиги;

3) Маҳаллий бозорни монополизация қилиш имконияти мавжудлиги;
4) Капитал экспорт қилинадиган давлатда арзонроқ хом-ашё ва ишчи қучининг мавжудлиги. Масалан, қайта ишлаш соҳасидаги немис ишчиси Тайванликдан 4 марта, Бразилия ва Мексикаликдан 9 марта ва Россияликдан 54 марта қимматроқ “туради”.

5) Барқарор сиёсий ҳолат ва умуман қулай инвестицион муҳит.
Амалда инвестиция қилиш зарурияти ўзида инвестицион муҳитнинг барча қисмларини мўъассамлаштирган сабаблар комплекси ва шунингдек айрим бозорларнинг нисбий ўстунлиги тамойили билан белгиланади.

Капитал олиб чиқишга сабаб бўлувчи ва уни рағбатлантирувчи омиллар қайсилар?

1. Капитал олиб чиқишни фаоллаштирувчи, ҳаракатлантирувчи қуч миллий иқтисодий қатламнинг ўсиб бораётган ўзаро боғлиқлигидир. Ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви халқаро капитал ҳаракати қатга таъсир қурсатади. Капитал экспорти, айниқса тўғридан-тўғри инвестициялар шаклида, ишлаб чиқаришни халқаро ишлаб чиқаришга айланиши, халқаро маҳсулот яратилишининг бош омилдир. Халқаро маҳсулот-глобал халқаро бозорда сотиладиган маҳсулотдир. У унификация қилинган ва географик, миллий ёки бошқа ўзига ҳосликлардан қатъий назар сотилади (автомобиллар, самолётлар, радиоэлектроника, қомпўютерлар ва б.).

2. Халқаро саноат кооперацияси, трансмиллий корпорацияларнинг шўъба қорхоналарига қуёилмалари. Масалан, турли давлатларнинг алоҳида мўътақил қорхоналари бир халқаро корпорация доирасида соҳавий, технологик, деталли ихтисослашиш соҳаларида ҳамқорлик ўрнатмоқдалар. Капитал экспорти бу алоқаларни таъминлайди.

3. Саноати ривожланган давлатларнинг иқтисодий ўсиш сўъқатларини ўшлаб туриш, саноатнинг илғор соҳаларини ривожлантириш, бандлик даражасини сақлаш ўчун сезиларли ҳажмда капитал жалб қилишга йўналтирилган иқтисодий сиёсати.

4. Хорижий капитал жалб қилиш ёрдамида ўз иқтисодий ривожи ўчун сезиларли туртки бериш, “қамбағаллик доирасидан” чиқиб кетишга ҳаракат қиладиган ривожланаётган давлатларнинг иқтисодий ўзини тутиши.

5. Экология омиллари сезиларли таъсир қурсатади. Халқаро корпорациялар қаттиқлашаётган экологик нормалар тўфайли ишлаб чиқаришни саноати ривожланган давлатлардан ривожланаётганларга қучирадилар.

6. Капитал оқимини йўналтирувчи ва тартибга солувчи халқаро молия ташқилотлари муҳим рол ўйнайдилар.

Капитал олиб чикишнинг асосий шакллари қайсилар? Капитал олиб чикиш қуйидагйшаклларда амалга оширилади:

- саноат, савдо ва бошқа корхоналарга тугридан-тугри инвестициялар;
- портфель инвестициялар (хорижий облигациялар, акция, кимматбаҳо коғозларга);

- ссуда капиталининг саноат ва савдо корпорациялари, банк ва бошқа молия ташкилотларига урта ва узок муддатли кредитлари ёки заёмлар;

- иктисодий ёрдам: текинга ва имтиёзли кредитлар шаклида (фоизсиз, кам фоизли).

Жаҳон иктисодиётида капитал қучиши ва хорижий инвестициялар уртасида аниқ фарқ белгиланган.

Капитал қучиши қуйидагиларни уз ичига олади:

хорижий ҳамкорлар билан операциялар бўйича туловлар, заёмлар бериш (5 йилдан ортиқ бўлмаган муддатда), фақат капитал жойлаштириш мақсадида хорижий компанияларнинг акция, облигация ва кимматбаҳо коғозларини сотиб олиш, кимматбаҳо коғозлар портфелини диверсификация қилиш ва ҳ.к.

Хорижий инвестициялар бу капитал қабул қилувчи давлатда компания устидан назорат урнатиш ва уни бошқаришда иштирок этиш мақсадида капитал қучиришдир. Тугридан-тугри инвестициялар шаклида капитал олиб чиқиш бу капитал қабул қилувчи давлат ҳудудида капитал экспортёри томонидан ишлаб чиқариш ташкил этишни билдиради. Бу шунингдек, кадрларни тайёрлаш ва уқитиш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга ракобатчилик таъсиридир.

Тугридан-тугри инвестициялар халқаро корпорацияларнинг жаҳон ҳужалигидаги ҳукмронлигининг асосини ташкил қилади. Улар корпорацияларга хорижий корхоналарга тулик эғалик қилиш ёки акционерлик капиталининг амалда эғалик қилишга имкон берувчи қисмига эғалик қилишга имконият беради. Одатда, бу шундай инвестицияларки бунда хорижий инвестор компания акционерлик капиталининг 25%идан кам бўлмаган миқдорига эғалик қилади. АКШ, ГФР, Япониянинг статистикаси акционерлик капиталининг 10% ва купроғини узига олган инвестицияларни тугридан-тугри инвестициялар деб ҳисоблайди. П.Х.Линдертнинг фикрича, “тугридан-тугри инвестициялар ва портфель инвестициялари орасидаги фарқ аввало капитал қуйиладиган фирма устидан назорат қилиш муаммосига бориб такалади”.

Хорижий инвестицияларнинг давлатлар ва саноат соҳалари бўйича тақсимланиши куп жихатдан ҳозирги замон халқаро иктисодий алоқалар структураси ва жаҳон ҳужалигининг алоҳида қисмлари уртасидаги муносабатларни аниқлаб беради. Тугридан-тугри инвестициялар соҳасида саноати ривожланган давлатлар илғор ҳисобланадилар. Тугридан-тугри инвестициялар йиллик оқимининг тахминан 4/5 қисмига эғалик қилиб улар бир вақтнинг узиди ҳам капитал экспортёри ҳам импортёри ҳисобланадилар.

1990 йилда тугридан-тугри инвестицияларнинг хорижга чиқиши энг куп булиб 234 млрд. долл-ни ташкил килди. Шундан кейин руй берган камайиш яна усиш билан алмашди. 1995 йилда жахон тугридан-тугри инвестициялар хажми 235 млрд. долл-га ошди ва 2,6 трлн. долл.га етди.

Портфель инвестициялари йирик корпорациялар, марказий ва хусусий банклар томонидан чиқариладиган облигация заёмларини молиялаштириш учун хорижий капитални жалб килувчи мухим манбадир. Хорижий портфель инвестициялари жалб килишда одатда йирик инвестицион банклар воситачилик киладилар.

Портфель инвестицияларининг харақатига куп жихатдан алохида давлатларда облигациялар учун туланадиган фоиз ставкаларидаги фарк таъсир килади.

Урушдан кейинги даврда капитал экспорти структурасида сезиларли узгаришлар руй бериб жахон хужалиги ривожланишининг узига хос томонларини намоён килди. Улардан энг мухими 70-80-йилларда халқаро кредитларнинг усиши ва капиталнинг кредит-молия соҳаси пайдо булганлигидир. Ссуда капиталининг роли кескин ошди.

Халқаро ссуда капитални бозори: а) пул бозори; б) капитал бозорига булинади.

Пул бозори бу всосан киска мулдатли кредитлар (1 йилгача) бозоридир. Бундай кредитлар айланма маблағлар етишмовчилигини коплаш учун ишлатилади. Капитал бозори узиди банк кредитлари ва узок мулдатли кредитларни намоён килади. Улар всосан облигациялар чиқариш ва сотиб олишни намоён киладилар.

60-йилларда халқаро ссуда капитални бозори учун киска мулдатли кредитлар характерли эди. 70-80-йилларда урта ва узок мулдатли кредитлар хажми кескин купайди. Урта ва узок мулдатли кредитлар асосий капитални тулдириш, акциялар сотиб олиш, филиаллар ташкил килиш, хорижий иевестицияларни куриш ва таъмирлаш учун фойдаланилади. Бош заёмчилар сифатида одатда йирик корпорациялар катнашадилар (5-жадвалга қаранг).

1989-1993 йилларда жахон капитал бозоридаги энг йирик кредитор ва заёмчилар (натижага нисбатан % ҳисобида)

Кредиторлар	Заёмчилар
Япония 53 Швейцария 8 Тайвань 6 Голландия 6 Германия 5 Гонконг 5 Бельгия 4 Хитой 2 Колганлар 11 Жами 100,0	АКШ 27 Буюк Британия 9 Канада 8 Мексика 6 Саудия Арабистони 6 Испания 5 Италия 5 Австралия 5 Колганлар 29 Жами 100,0

1995 йилда халқаро капитал бозорларида кредитлаш ҳажми соҳасида янги рекорд урнатилди. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ)нинг маълумотларига қараганда, мулдатли ва мулдатсиз заём олишнинг барча турлари бўйича келишувлар 1994 йилдан 258 дан 388 млрд. долл.га ошди. Синдицияланган кредитларнинг молиялаштиришнинг умумий ҳажмидаги улуши 29% га етиб энг муҳим халқаро молия воситасига айланди.

80-йилларда лойиҳали молиялаштириш, яъни йирик кредитларни аниқ саноат объектлари учун бериш каби ссуда капитали шакли фаол ишлатилди. Амалда бу шакл тугридан-тугри инвестициялар билан бир хилдир.

Портфель инвестициялари ва кредитлар шаклида капитал олиб чиқишнинг таъсири масаласи ҳақида гапирганда унинг икки томонлама таъсирини таъкидлаш жоиздир. Бир томондан халқаро капитал қайта ишлаши таъминланади. Унинг байналминаллашуви ва молия бозорлари интеграцияси шароитида халқаро иқтисодий алоқалар механизмининг самарадорлиги ортади. Иккинчи томондан назорат қилинмайдиган капитал оқимлари давлатлар тулов баланси барқарорлигини бузилишига ва валюта курсларининг сезиларли ўзгаришга олиб келади. Ўз навбатида хорижий капиталнинг сезиларли импорт қилиниши миллий капиталнинг сиқиб чиқарилишига олиб келиши мумкин.

Саноати ривожланган давлатлар томонидан қолган дунёга текин, шунингдек имтиёзли кредитлар шаклида курсатиладиган иқтисодий ёрдамни жахон давлатларига ёрдам бериш бўйича дунёда 2-уринда (Япониядан кейин) турадиган АКШ мисолида қуриб чиқиш мумкин. Масалан, “Хорижий давлатларга ёрдам ҳақидаги” Конунга мувофиқ, АКШ 1994 - молия йилида ёрдамга 13 млрд. долл. ассигнация қилди (76% иқтисодий ва 24% ҳарбий мақсадларга). Кредит олувчилар рўйхатида биринчи уринда Исроил (3 млрд. долл.), иккинчи уринда Миср (2,1 млрд.долл.) туради. Ёрдамнинг 65%и текин ва 35%и имтиёзли кредитларда). Иқтисодий ёрдамнинг эълон қилинган мақсадлари АКШ миллий ҳавсизлигини таъминлаш; очик бозор иқтисодиёти тизимини урнатишга ёрдам бериш; демократия ривожланишига ёрдам бериш.

Капитал олиб чикишнинг замонавий узига хосликлари, тенденциялари 70-йиллар бошида фаоллашган ва кучаяётган капитал бозорлари байналминаллашуви бозор иктисодиётини давлатлар уртасида доимо ошиб бораётган капитал оками хажмида намоён бўлмоқда. Бу ҳақда тугридан - тугри ва портфель инвестицияларининг умумий усиши, узок мулдатли ва қисқа мулдатли кредитлар хажмининг усиши, евровалюталар бозорида операциялар микёсининг усиши ва бошқалар гувоҳлик беради. АКШлик текширувчиларнинг маълумотларига қараганда жаҳондаги молиявий капитал 1993-йилда 3 трлн. долл. га баҳоланарди (90-йиллар бошига нисбатан 3 маротаба қўп). Бу капиталлар хусусий қўлларда бўлиб 7 та энг йирик саноати ривожланган давлатларнинг умумий йиллик ҳукумат бюджетининг 3/4 қисмини ташкил қилувчи суммага тенг.

Жухрофий-худудий нуктаи назардан капитал олиб чиқиш всосан саноати ривожланган давлатлардан олиб чиқилади. Саноати ривожланган давлатлар уртасида ҳам капиталнинг фаол миграцияси қўп бўлмоқда.

Саноати ривожланган давлатлар доирасида капитал миграциясини бир неча даражада қўриб чиқиш лозим:

1)“учлик” давлатлари: АКШ - Ғарбий Европа-Япония уртасида; 2)алоҳида саноати ривожланган давлатлар уртасида; 3) саноати ривожланган давлатларнинг бир хил соҳалари уртасида.

Капитал миграцияси субъектлари нуктаи назаридан макро ва микро даражалар фаркланади. Макродаража -капиталнинг давлатлараро оками. Статистикада у давлатларнинг тулов балансида тасвирланади. Микродаража - капиталнинг халқаро монополиялар ичида корпорациялар ички каналлари орқали ҳаракати.

Урушдан кейинги даврда Ғарбий Европа капитал миграциясининг энг интенсив региони бўлиб қолмоқда. Капитал импорти бўйича Европада илғор уринни Буюк Британия эгаллайди. У амалда Европада Ғарбдан ҳам Шарқдан ҳам келаётган хорижий инвестицияларнинг асосий қисмини эгаллаб олган. Англияда 80-йиллар охирида ЕИ даги АКШ активларининг 40% дан ортиги ва Япония инвестицияларининг 50% дан ортиги тўпланган. Хар йили 300 дан ортиқ хорижий компаниялар Англия иктисодиётидаги инвестицияларини қўлгайтирадилар. Англияда хорижий фирмалар ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 20% идан ортиги, бандларнинг 15% и, давлат қайта ишлаш саноатида қўйилган капиталнинг 21%и тугри келади. Айни пайтда бу 300 компания Англия фирмалари умумий сонининг бор йўғи 2% ини ташкил қилади, ҳолос.

Европа қиъасидаги энг йирик экспортёрлар ЕИ, Скандинавия ва Швейцариядир. Уларнинг хорижий инвестициялари 1991 йилда 634 млрд. долл.ни ташкил этарди. Ғарбий Европа ўз капиталларини всосан Шимолий Америкага (1985-1990 йилларда 123 млрд. долл.) ва Шарқий Европада (уша йилларда 141 млрд. долл.). Ўз навбатида АКШ бошқа саноати ривожланган давлатлар орасида жалб қилинган инвестициялар ва олиб чиқилган капитал хажми бўйича олдинги уриндадир. 1994 йилда хорижий фирмалар АКШ иктисодиётига 60 млрд. долл. қўйдилар. АКШнинг

инвестицияларга булган ички эҳтиёжларининг қарийб 1/3 қисми капитал импорти ҳисобига қопланади. Инвестицияларни ЯИМга нисбатан фоизларда ҳисоблаганда 1994 йилда энг қўп капитал Бельгия ва Люксембургга қирган, энг йирик инвестор эса Нидерландия булган. Шу нарса ҳақиқатлари, икки регион - АҚШ ва Ғарбий Европанинг ўзаро инвестициялари бир хил илғор соҳалар: машинасозлик ва қиммат саноатига қўйилади.

Жаҳон таснифида энг йирик капитал “донорлари” бўлиб 90-йиллар бошида Япония (53%), Швейцария ва Тайвань ҳисобланарди. Энг йирик “заёмчилар” эса - АҚШ (27%), Буюк Британия, Мексика ва Саудия Арабистони эди.

Капитал олиб чиқишнинг замонавий тенденциялари орасида ишлаб чиқариш капитали экспортининг ўсиб бораётган аҳамиятини ажратиб қўйиш лозим. Ишбилармонлик фаолиятида портфель инвестициялар қўнғишидан тугридан-тугри инвестицияларга ўтди. 50-йиллардан бошлаб тугридан-тугри хорижий инвестицияларни қўйиб чиқариш саноатидан қайта ишлаш саноатига, шунингдек ҳозирда янги қўйилмалар йиллик ҳажмининг 50% идан ортиги тугри қўлаётган хизмат соҳасига қайта йўналтирилиши қўй берилади.

90-йилларнинг жуда сезиларли тенденцияси шундаки 1990 йилда банк заёмлари суммаси 468 млрд. долл.ни ташкил этарди, қимматли қўғозлар бозорида эса 756 млрд. долл.. 1993 йил охирида бу нисбат жуда қўп хусусий капитал қўнғилган қўғоз бозори ҳисобига қескин ўзгарди:

555 млрд. долл. банк қўғозларига нисбатан 2,3 трлн. долл. капитал бозори.

90-йилларда капитал бозорлари байналминаллашуви қараёнининг асосий хусусияти қўғилди. У шундан иборатки, агар 70-80- йилларда байналминаллашув қараёни асосан қўғилган бозор иқтисодиётидаги давлатларни қўғил олган булса, у 90-йилларда у қўғилланаётган давлатлар 1-қўғилда Жануби-Шарқий Осиё ва Лотин Америкаси давлатларига ҳам тарқалди. Бу ўларнинг ички қўғилвий қўғилхияти, қўғил ақволининг қўғилхамланиши ва ўларнинг қўғилга қўғиллигини ўсиши, қўғиллий қўғил бозорларининг қўғилхиланиши билан қўғиллик (1-қўғилграмага қўғил).

80 ва 90-йиллар қўғилнинг қўғил томони қўғилланаётган давлатлар ўртасида ва айниқса “янги индустриал давлатлар” ва қўғил қўғилланаётган давлатлар ўртасида капитал қўғилляциясининг қўғиллашуви ҳисобланади. Капиталлар бозорида қўғил нефть экспортёрлари - давлатлар ташқилоти (ОПЕК) қўғилдир. Қўғилан Қўғил хусусий секторининг хориждаги инвестициялари 1995-йилда 100 млрд. долл.ни ташқил этарди. Ўз қўғилтида давлат қўғилмалари 30 млрд. долл.га етди. 90-йилларда тугридан-тугри инвестицияларнинг қўғилдир қўғиллари қўғилланаётган давлатларга асосан саноати қўғилланган давлатлардан қўғил. 1993-йилда қўғилланаётган давлатлардаги тугридан-тугри инвестициялар қўғил 65 млрд. долл.ни, 1994 йилда 74

млрд. долл.ни ташкил этди. Бу 1991 йилга нисбатан 2 баробар куп. Инвестицияларнинг асосий куп кисми Осиё ва Лотин Америкасининг 10-15 ривожланаётган давлатида тупланган. Хитой хорижий инвестицияларни жалб килишда анча ютуқларга эришди. Бу курсаткич буйича у АКШдан кейин иккинчи уринни эгалларди - 1993 йилда 26 млрд. долл. (1991 йилга нисбатан 6 марта куп).

Хорижий капитални аввало Хитойнинг юкори суръатлардаги иктисодий усиши билан таъминланган ишончлилиқ ва сиёсий барқарорлиқ жалб килади. Хитой ЯММнинг усиши 10-135 га тенг. Хулди шунингдек Осиё “аждархо”лари ва айрим Лотин Америкаси “Янги индустриал давлатлари” хам гуркираб усмоқдалар.

Айни пайтда камбагаллар каторига кирувчи ривожланаётган давлатлар катор экспертлар фикрича саноати ривожланган давлатлар инвесторлари учун озрок кизиқиш уйготадилар. Бу давлатлар хисобига тобора камаяётган тугридан тугри инвестициялар окими тугри келади. 90-йилларда кам ривожланган давлатлар хисобига хорижий инвестицияларнинг 5-6%и тугри келарди, холос.

Капитал миграциясининг замонавий тенденцияларининг муҳим томони шундаки капитал давлатларга зурлаб тикиштирилмайди, балки капитал жалб килиш учун шавкатсиз рақобат боради. Айниқса, текстиль ва тикувчилиқ саноатларига капитал жалб килиш учун ривожланаётган ва собиқ социалистик давлатлар уртасида 90-йилларда Шарқий Европа ва МДХ давлатларига хорижий капитал окими ортди. Асосий оқим Чехия, Венгрия, Польшага бормоқда (6-жадвалга қаранг). Масалан, 1990-1995 йилларда бу давлатлар 2,4 млрд. долл. олдилар. Ундан 50%и Венгрияга тугри келди. 1995 йилда Ғарбнинг Шарқий Европадаги инвестицияларининг умумий ҳажми 10 млрд. долл.ни ташкил килди. Ундан 2 млрд. долл.ни Россия олди. Асосий қисмини нисбатан яхши ҳолатда булган, ислохотлар йулида илгарирок кетган давлатлар олдилар. Бу жаҳон ҳужалигида ҳусусий капитал ҳаракатига ҳос булган умумий тенденциядир. Вакт ва уни қуйиш жойидан қатъий назар сиёсий барқарорлиқ, минимал иктисодий ҳатар, максимал фойдалилиқ ҳусусий капитал учун узғармас йуналишдир. Бу фикр ҳусусий капиталнинг ривожланаётган давлатларда узини тутиши билан хам тасдиқланади.

6-жадвал Шарқий Европадаги тугридан-тутри
инвестициялар

млн. долл.

	1994	1995	1990-95	1996-2000
Венгрия	1146	4400	11200	12968
Польша	1875	2500	7148	21969
Чехия	878	2500	5666	15466
Словакия	187	200	775	2150

Словения	87	150	501	3052
Албания	53	75	205	583
Болгария	105	150	412	1428
Руминия	340	400	933	4017
Бошка Болкон давлатлари	120	100	300	2210
Балтика давлатлари	430	400	1280	1890
Россия	1000	2000	4400	26960
Украина	91	113	574	1400
Бошка МДХ давлатлари	640	800	2300	5085
Шаркий Европа	4791	10475	27140	63847
Шаркий Европа ва собиқ СССР	6952	13788	35694	99186

Урушдан кейинги даврда капитал олиб чиқиш жараёнининг муҳим тенденцияларидан бири давлатнинг тартибга солувчи, назорат қилувчи, рағбатлантирувчи функциялар билан бу жараёнга фаол аралашувидир.

Саноати ривожланган давлатларнинг капитал миграциясига таъсири, масалан, миллий ва давлатлараро даражада капитал экспорт-импортини рағбатлантириш йули билан амалга оширилади. Заём, портфель инвестициялари шаклидаги капитал қўчишига нисбатан давлат сиёсати унинг харақати йулидаги барча тусикларни олиб ташлаш асосида қўрилади. Давлат тугридан-тугри хорижий инвестицияларга нисбатан иқтисодийётда миллий манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган ҳар қандай чекланишларни қўллаш ҳуқуқини сақлаб қолади. Харақерли томони шундаки капитални хорижга олиб чиқиш, хорижий капитални олиб қиришдан қўра қўпроқ тартибга солинади.

Давлат қўидаги тартибга солиш қораларидан қойдаланади:

1) Молиявий тартибга солиш усуллари: тезлаштирилган амортизация, солиқ имтиёзлари, субсидия, заёмлар бериш, қредитларни сугурталаш ва қафолатлаш;

2) Номолиявий усуллар: ер майдонлари бериш, қерақли инфраструктура билан таъминлаш, техник ёрдам қўрсатиш.

Хорижий капитал қўйилмаларни тартибга солишнинг муҳим амалий ҳужжати Осиё-Тинч океани ҳамқорлик ташқилоти доирасида ишлаб қикилган “Қўнгилли кодекс” дир (1994 йил Жакарта). Мутахасисларнинг фикрича истикболда Жаҳон савдо ташқилоти (ЖСТ) томонидан қойдаланиладиган бу “Кодекс” да қўидаги инвестицион тамайиллар белгилаб берилган:

- донор давлатларга дискриминациясиз ёндашув;
- хорижий инвестициялар учун миллий режим;

-инвестицион рағбатлантиришлар соғлиқни сақлаш, хавфсизлик ва атроф-муҳит ҳимояси соҳаларибаги талабларнинг қучсизланишига йул қуймаслиги керак;

-савдо ва капитал қуйишни чекловчи тартибга солувчи инвестицион талабларни минималлаштириш;

-етарли ва самарали компенсация тулаш шарти билан жамият мақсадларига ва миллий қонун ва халқаро ҳуқуқ тамойилларига мувофиқ дискриминациясиз асосда экспроприациядан ташқари, инвестицияларни экспро-приация қилишдан воз кечиш;

-руйхатга олиш ва конвертация имқониятини таъминлаш;

-капитал олиб қилишдан чеклашларни олиб ташлаш;

-хорижий инвестор томонидан миллий инвестор билан тенг равишда реципиент давлат қонунларига, маъмурий қоида ва ҳолатларига риоя қилиниши;

-инвестицион лойиҳани амалга ошириш муносабати билан хорижий персоналга қилиш ва вақтинчалик туришга рухсат бериш;

-қилишмовчиликларни консултатциялар ва музокаралар ёки ҳужалик судлари орқали ҳал қилиш.

Амалиёт шуни қурсатадики, рағбатлантириш сиёсати инвестицияларни жалб қилишга бозор омилларига нисбатан қамрок таъсир қурсатади. Иқтисодий эркинлик, бозор механизмларининг тусиксиз ишлаши ташқи инвестицияларни жалб қилишда муҳим қритерий ҳисобланади.

Америка иқтисодчилари томонидан ишлаб қилинган иқтисодий эркинликнинг интеграл қурсатқичи у ёки бу мамлакатда давлат ҳужжалик субъектларига нисбатан қанчалик фаол аралашишининг 10 та турли хусусий қурсатқичларининг агрегация қилинган характеристикасини намоён қилади.

Хусусий қурсатқичлар уз навбатида бундай аралашиш мумкин бўлган қуйидаги соҳалардаги ҳолатни намоён қилади:

-савдо сиёсати;

-солиқ;

-мониторинг сиёсат;

-банк тизимининг ишлаши;

-хорижий инвестицияларни ҳуқуқий тартибга солиш;

-мулк ҳуқуқи;

-мамлакатда ишлаб қилинадиған товарлар ва хизматлар умумий ҳажмида давлат истеъмолининг улуши;

-иқтисодий рағбатлантириш сиёсати;

-давлатда мавжуд “қора бозор”нинг микёси;

-нархнинг ташқил топиши ва иш ҳақини тартибга солиш.

10 қурсатқичнинг ҳар бири бўйича давлат 1 дан 5 балғача олиши мумкин (мувофиқ равишда давлатнинг иқтисодиётга энг қам ва энг қуп аралашуви) (2-диаграммага қаранг).

Тадқиқотлар натижасига қура 1995 йилда энг эркин деб банк иши ва монетар сиёсатдан бошқа барча қурсатқичлар бўйича бир бал олган

Гонконг иктисодиёти тан олинди. Айни пайтда Хитой юкоридаги диаграммада охирги уринни эгаллайди. Аммо бу Хитойга хар йили куп миллиардли хорижий инвестицияларини жалб килишга халакит бермайди.

Халкаро капитал миграцияси жараёнларидан Россия хам четда эмас. Капитал олиб чикиш муносабатида унинг урни кандай?

Россия хорижий заёмлар олишда дунёда энг йирик капитал донорларидан биридир. “Россия бизнесининг доиравий столи” маълумотларига Караганда 90-йиллар уртасида хориждаги ресурсларг шу жумладан, олиб чикилган ва инвестиция килинган долларлар, хорижий карзларнинг умумий хажми йирик сумма - 700 млрд. долл. ни ташкил этади. Бунда 80-йиллар охирида бошланган “капитал экспорти” давом этмокда.

Хорижда Россия капитали иштирокидаги минглаб фирмалар фаолият курсатмокда. Уларнинг бир кисми Совет даврида, асосий купчилиги эса, охирги йилларда ташкил этилган. Баъзи фикрларга .Караганда хориждаги Россия инвестицияларининг хожми 9-10 млрд. долл.ни ташкил этади. Солиштириш учун, масалан АКШники 1 трлн. долл.га якин, Япония ва Буюк Британияники бир неча юз миллиард долларни ташкил этади. Аммо бой давлатларга тугри келадиган нарса Россияж тугри келмайди, чунки унинг узи хорижий молиялаштиришдан жуда манфаатдордир.

Россиянинг хориждаги ишбилармонлик инвестициялари асосан гарбда, шу жумладан, оффшор марказлар ва солик жаннатларида жойлаштирилган. Хулди шу ерда Россия жисмоний ва хукукий шахсларининг ссуда шаклидаги хорижий капитал куйилмалари (яъни, банк депозитлари, бошка молиявий институтлар хисобидаги маблаглар ва х.к.) хам жойлаштирилган. Уларнинг бир кисми киска мулдатга ташки иктисодий операцияларни амалга ошириш учун жжойлаштирилган. Уларнинг умумий киймати 25-35 млрд.долл. деб бахоланмокда. Россиядан капитал *олиб* чикиш икки усулда олиб борилмокда: конуний йул ва “капитал кочиши” шаклини олган ноконуний усул.

Капитални конуний йул билан олиб чикиш собик СССР Министрлар Кенгашининг 1989 йил 18 майдаги 412-ракамли “Совет ташкилотларжнинг хориждаги хужалик фаолиятини ривожлантирий хакидаги” карорига асосланади. Шу муносабат билан конуний капитал олиб чикишга кайд килинган карорга мувофик тузилган ва хорижий корхоналар Давлат руйхатига киритилган, катнашган барча давлат ва нодавлат корхоналари киради.

Конуний капитал олиб чикишга, Россиянинг мухтор банклари хорижий активларининг ошишини киритиш мумкин. 1992 йилдаёк улар 4 млрд. доллга ошиб 1994 йилнинг бошида 20 млрд. долл.ни ташкил этди. Масалан, 1994 йилда “Менатеп” банки бир Америка банки улуш пакетининг бир кисмини сотиб олиб, “Валмет” компаниялар гурухи хиссадорлик капиталининг 20% ига эга булди.

Россиядан хусусий капиталнинг асосий кисми 1989 йилда собик СССР Хукумати корхона, бирлашма ва ташкилотларга ташки бозорларга

тугридан-тугри чикиш хукукини бериш тугрисида карор қабул килинганидан сунг бошланган “капитал кочиши” доирасида олиб чикилмоқда. Капиталнинг Россиядан кетиши 1990 йилда кучайди. Бунинг натижасида Россиянинг йукотишларини тасаввур қилиш учун қуйидаги рақамларни келтирамиз:

йиллик капитал кочиши 10-15 млрд. долл. (баъзи маълумотларга қараганда, 50 млрд. долл.гача) деб баҳоланади. Такқослаш учун: 1993 йилда нефть маҳсулотлари экспорти 2-8 млрд. долл. бўлди, йиллик ёғоч экспорти - 1 млрд. долл.

Хозирги вақтда капитал кетиши жуда нозик тус олмоқда ва ҳар доим ҳам ҳаракатдаги қонунчилик доирасида назоратга тушмайди. Бу жараён ҳусусан қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) Россияга ўтказилмаган экспорт тушуми. Ҳаққатгина 1992 йилда унинг ҳажми 4,6 млрд. долл.ни ташкил қилди. 1994 йилда экспорт тушумининг қайтмаслиги 2 млрд. долл.ни ташкил этди. федерал бюджетга эън қўпи охиригача қелмаслик нефть, нефть маҳсулотлари ва рангли металлар қаб тавар турларй бўйича бўлмоқда.

2) Экспорт нархларининг қамайтирилиши ва импорт нархларининг оширилиши. Бу айниқса бартер қелишувларида қўпи қўлланилади.

3) Кейинчалик тавар ўтқазиб бермасдан ва Россия резидентлари хорижий қетларига валюта ўтқазмасдан қалбақи импорт қонтрақтлари\асосида аванс туовлари. Импорт операцияларида валюта қетишини экспертлар йилига 5-6 млрд. долл. деб бақолайдилар.

4) Эркин қонвертирланадиган валютани қонтрабанда йули билан олиб қикйш ва бошқалару

“Капитал қетиши” тушунқасига баъзи иқтисодқилар ташқи савдо операциялари доирасида Россия иқтисодиёти бой берган фойда, шунингдек Россия иқтисодиёти иққи оборотидақи қет эл валютасини қушишни тақлиф қилмоқдалар [™]Капитал қочиши[™] туов балансида “ўтқазиб юбориш ва ҳатолар” молдаси бўйича ҳисобга олинади.

“Капитал қочиши” қучли инфляқия, юқори солиқли ва сиёсий беқарор давлатлатларга ҳосқир, унинг ҳаммаси Россияга ҳосқир. Бу сабабларга давлатга ишонмаслик, давлат иқида капитал сақлаш ва инвестиқияси учун имтиёз ва рақбатлантиришнинг йуқлиги, давлат қегараларининг очиклиги, экспорт устидан қучсиз валюта назорати қаб факторларни қушиш мумқин.

Хусусий капитал Россиядан қочиб хорижга нафакат классик сабабларга қура, балқи капитал эгаларининг уни барқарор иқтисодиёт, экспроприациядан ҳавфсизроқ жойлаштиришга ҳаракати билан олиб чикилмоқда. Бир вақтнинг ўзида 90-йилларда жамиятимизнинг қатта даражада қриминаллашганлигини ёлда тутган қолда, таъқидлаш қераққи, “Капитал қочиши”нинг қъп қисмини ноқонуний йул билан топилган маблаглар ташкил қилади. Хорижга олиб қикиш унинг учун “тозалашнинг” йулларидан бири. Бу жараён нафакат Россия, балқи сезиларли қриминал структуралар бўлгар қўплаб давлатлар учун ҳам ҳарактерлиқир. Россия ҳуқумати капиталнинг хорижга оқиш жараёнини қеклаш, назоратга

олиш, уни каналлаштириладиган, назорат килинадиган капитал олиб чиқишга айлантиришга ҳаракат қилмоқда.

Валюта маблағлари ҳараюатини назорат қилиш-бу биринчи навбатда уларни қучириш бўйича операцияларни амалга оширувчи банк муассасалари устидан назоратни амалга оширишдир. Россия ташқарисига бундай ҳаракат икки шаклда амалга оширилиши мумкин: нақд ва нақдсиз. Биринчи шакл - бу божхона органларига тааллуқли, иккинчиси - асосан Россия Марказий банкига.

Шунингдек, Россия корхона ва ташкилотларининг маблағлари айнан Россия банкларининг ҳисоб-китоб рақамларида туриши муҳимдир. Агар улар хорижий банкларга кетиб қолса (ҳозирда ҳудди шу нарса руй бермоқда), бунда - назорат органларининг дастаси етмайдиган бўлади.

Назарда тутиш керакки, ҳар қандай назорат ва тартибга солиш тизими комплекс бўлиши ва капитал кетиши учун янги тешиқлар пайдо бўлмаслиги учун тулик бутунлигича қиритилиши лозим. Капитал қочишининг олдини олиш ёки сезиларли қамайтириш бўйича комплекс тизим яратиш доирасида қуйидаги чоралар таклиф қилинмоқда. Авваламбор, Россиядаги хорижий инвестицияларининг давлат томонидан назорат қилинишини қучайтириш, уларни инвестицион муносабатда энг фойдали, қулай давлатлар, зона ва минтақаларга йуналтириш. Масалан, МДХ давлатлари, эркин иқтисодий зоналар, Осиё-Тинч океани минтақаси. Чунки Россия фирмаларининг хорижга инвестиция қилиши мақсадга мувофиқлиги умумдавлат манфаатлари билан аниқланиши лозим. Устиворлик Россия ички ишлаб чиқарилишини ривожлатирилишига берилиши керак.

“Капитал қочиши” жараёнини чеклаш қуйидаги аниқ чоралар орқали амалга оширилиши мумкин:

- 1) Товар ва хизматлар экспорти ва импорта тушумлари репатриацияси устидан ягона божхона-валюта назорати. Бартер операциялари устидан алоҳида назорат;
- 2) Капитал олиб чиқишни лицензиялаш;
- 3) Россиянинг хориждаги инвестицияларини инвентаризация қилиш, корхоналар ва капитал қуйилма ҳажмларининг ҳақиқий рақамларини аниқлаш.

Маъмурий чоралар аҳамиятини ортиқча баҳоламаслик керак, чунки корхоналарни хорижда ишлашга қизиқтирувчи нарса иқтисодий маффаатдорлиқдир ва айнан шу нарса капитал ҳаракатининг йуналиши ва характернуй белгилайди. Агар биз бирор нарсага эришишни истасак корхоналарда рубл билан ишлашга қизиқишни оширишга эришиш лозим. Хорижга “капитал қочиши” ни қамайтириш бўйича асосий чора Россияда шундай инвестицион муҳит яратиш керакки ҳам ички капитал учун, ҳам фойдали қуллашни қидираётган хорижий инвестициялар учун қизиқарли бўлсин.

Адабиётлар.

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.
2. Пебро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.

5-Мавзу. Эркин иктисодий худудлар

1. Эркин иктисодий худудларнинг (ЭИХ) мохияти ва ташкил килинишининг сабаблари.
2. ЭИХнинг асосий куринишлари.
3. Турли давлатларда ЭИХ фаолиятининг узига хос хусусиятлари.

XX аср иккинчи ярмида “эркин (махсус) иктисодий худудлар” жахон хужалигининг сезиларли ҳолатига айланди.

Эркин иктисодий худудлар дунёнинг куплаб давлатларида кенг ёйилди. 90-йилларнинг урталарида дунёда турли хилдаги 4 мингдан ортиқ ЭИХ мавжуд эди. Гарб мутахасссларининг фикрича 2000 йилга келиб жахон товар айланмасининг 30%и турли эркин иктисодий худудларда руй беради. Халқаро корпорациялар уз фаолиятлари учун имтиёзли шароитларни кидириб, ЭИХларни куп фойда олиш мумкин булган жой сифатида куришади. Йирик халқаро корпорациялар эркин иктисодий худудларда уз ишлаб чиқаришларини ташкил килишни экспансияларининг муҳим йуналиши деб ҳисоблайдилар.

Эркин иктисодий худудлар мамлакатнинг бошка қисмларида ишлатилмайдиган имтиёз ва рағбатларнинг узига хос тизими кулланиладиган миллий иктисодий худуднинг бир қисмидир. Одатда ЭИХ жуғрофий жихатдан у ёки бу даражада алоҳида худуддир.

Илмий мақолалар ва халқаро ташкилотларнинг маърузаларида турли хилдаги худудларни “Эркин иктисодий худудлар” деб атайдилар. Аммо бу термин ушбу ҳолатнинг мохиятини тулик очиб бермайди. Масалан, уларнинг купчилигида иктисодий қоидалар, махсус маъмурий қонунлар маълум ҳуқуқий ва ҳужалиқ режимидан озод қилмайди. У факат тадбиркорликни рағбатлантирувчи имтиёзлар беради ва уни енгиллаштиради. Амалда давлат факат иктисодий жараёнларга аралашишини қамайтиради.

Куплаб ривожланаётган давлатлар учун эркин худудлар худудда ишловчиларнинг ҳаёт даражаси, ишлаб чиқариш салоҳиятининг жамланиши, давлат худудидан “ташқарида” эканлиги маъносида “махсус”

худудлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу худудларни “махсус иқтисодий худудлар” дейиш тугрирок бўлади.

Эркин иқтисодий худудлар нима учун ташкил қилинади? Нега улар жаҳонда кенг тарқалган?

Эркин иқтисодий худудлар уларни ташкил қилувчилар томонидан очик иқтисодиёт тамойилларини амалга оширишдаги муҳим босқич сифатида қурилади. Уларнинг фаолият қурсатиши ташки иқтисодий фаолиятни фаоллаштириш ва эркинлаштириш билан боғланади. Эркин иқтисодий худудларнинг иқтисодиётининг ташки дунёга очиклиги катта даражада бўлади. Божхона, солиқ ва инвестицион режими эса ташки ва ички инвестициялар учун қулайдир.

Амалда эркин иқтисодий худудлар жаҳон капитал хужалиги микёсида миграция қилиб юрган капитал учун қопкон ҳисобланади.

Мамлакат ичидаги иқтисодий жараёнларни фаоллаштиришда фойдаланиш учун хорижий капитални жалб қилишдан ташқари саноат эркин иқтисодий худудларнинг яна учта вазифаси қурсатилади:

-саноат экспортини рағбатлантириш ва шу орқали валюта маблағларини жалб қилиш;

-бандлик даражасини ошириш;

-худудларни хужалик юритишнинг янги усулларини синаш майдонига, миллий хужалик ривожланишининг кутбига айлантириш;

Эркин иқтисодий худудлар ташкил қилишнинг муҳим сабабларидан бири шундаки, қупинча давлат иқтисодиётини капитал оқими учун тулик очишни, узига хос инвестиция оқимини ҳамма жойда ишлатишни истамайди. Шунинг учун ҳам махсус худуд сифатида қисман очикликни ишлатади.

Эркин иқтисодий худудлар ташкил қилиш ва улар фаолиятининг жаҳон тажрибаси шуни қурсатадики, жаҳон бозори билан интеграцияни чуқурлаштириш, халқаро иқтисодий алоқаларни рағбатлантириш мақсадида тузилган худудлар (эркин савдо худуди, экспорт ишлаб чиқарилиши, божхона ва бошқа худудлар) билан бирга маълум бир фаолият шакли ва ишлаб чиқариш соҳасини рағбатлантириш учун ташкил қилинган алоҳида режимли махсус зоналар ҳам мавжуд бўлади. Масалан, қолоқ туманларни ривожлантиришни, қолиқ туманларни саноатлаштиришни рағбатлантирувчи махсус худуд. Шунинг учун эркин иқтисодий худудлар ташкил қилишнинг сабаблари ва мақсадлари ҳар бир ҳолатда узгача бўлиб, бир-бирига ухшамаслиги мумкин. Масалан, АҚШ, Буюк Британия қаб саноати ривожланган давлатларда эркин иқтисодий худудлар депрессияга учраган туманларда қичик ва урта бизнесни ривожлантиришга йуналтирилган минтақавий сиёсатни амалга ошириш учун ташкил қилинган. Бу мақсадда тадбирқорларга (қичик ва урта) мамлакатнинг бошқа туманларидагига нисбатан қупроқ фаолият эркинлиги ва сезиларли молиявий имтиёзлар бериларди. Бу дастурлар хорижий капитал жалб қилишга қаратилмаган.

Эркин иктисодий худудларнинг ташкилий, ҳукукий тизими турлитумандир. Айрим ҳолларда у ёки бу эркин иктисодий худудни аниқ классификациялаш кийин, чунки улар куплаб худудларнинг хусусиятларига эга. Россиялик мутахассислар томонидан хужалик ихтисолашуви - худудда фаолият курсатаётган асосий купчилик фирмаларнинг ихтисослашуви буйича классификация ишлаб чиқишган (3-схемага қаранг). Эркин иктисодий худудлар классификациясидаги марказий урин саноат қайта ишлаш худудларига берилган.

Эркин иктисодий ҳудудларнинг курунишлари

Эркин иктисодий ҳудудлар ташкил килишда иккита концептуал ёндошиш кулланилади: ҳудудий ва функционал (нуктали). Биринчи ҳолатда ҳудуддаги барча резидент корхоналар ҳужалик фаолиятида имтиёзлардан фойдаланадилар. Иккинчи ёндашиш буйича фирма мамлакатнинг қайси туманида жойлашишидан катъий назар тадбиркорлик фаолиятининг маълум қурилишлари учун кулланиладиган имтиёзли режимдан фойдаланиши мумкин.

42

ёндашишнинг натижаси бўлиб, оффшор фирмалари, “дьюти фри” магазинлари курсатилиши мумкин.

Эркин иктисодий ҳудудларнинг энг оддий куринишларидан бири эркин божхона (божсиз) ҳудудлари (ЭБХ) ҳисобланади. Бу ҳудудлар эркин савдо ҳудудлари каби биринчи авлод ҳудудларига киради. Улар XVII-XVIII асрлардан буён мавжуд. Бу ҳудудларда транзит ёки кассигнацион омборлар, экспортга мулжалланган товарларни кадоклаш ва кам миқдорда қайта ишлаш бўлади. Бундай ҳудудларни купинча бонд омборлари ёки эркин божхона ҳудудлари деб аталади. Эркин божхона ҳудудлари товар олиб кириш ва олиб чиқишда бождан озод қилинади. Улар куплаб мамлакатларда мавжуд.

Эркин савдо ҳудудлари (ЭСХ) ҳам дунёда кенг тарқалган. Эркин савдо ҳудудлари АКШда энг куп ривож топган. Уларни ташкил қилиш 1934 йилдаги махсус қонунда назарда тутилган. Унинг мақсади савдони рағбатлантириш, савдо операцияларини тезлаштириш, савдо харажатларини камайтиришдан иборат.

Бундай ҳудудлар АКШ ҳудудидаги чекланган жойлар бўлиб, улар доирасида умумий ҳужалик юритиш режимига, шу жумладан ташқи иктисодий фаолиятда нисбатан имтиёзлар урнатилган. Қонунда ҳар бир расмий порт қошида қаида битта эркин ташқи савдо ҳудуди ташкил қилиниши мумкинлиги белгилаб қуйилган.

АКШ қонунчилигига мувофиқ мамлакат ҳудудидаги эркин савдо ҳудудлари умумий ва махсус (субҳудуд) ҳудудларга ажратилади. Умумий ҳудудлар кичик ҳудудда (бир неча кв. км.) жойлашадилар ва миллий бож ҳудудидан ташқарида бўладилар. Уларда қиритилган товарларни омборга жойлаштириш ва қайта ишлаш амалга оширилади (кадоклаш, сортларга ажратиш ва х.к.).

Субҳудудлар фаолияти умумий ҳудуддан ташқарига чиқувчи алоҳида йирик компаниялар учун ташкил қилинади. Субҳудудларда экспорт учун ёки импорт урнини босувчи товарлар ишлаб чиқарилади. 90-йилларнинг урталарига қелиб АКШда 500га яқин эркин савдо ҳудудлари мавжуд эди.

Оддий эркин савдо ҳудудлари қаторига йирик халқаро аэропортлардаги махсус “дьюти фри” магазинларини қушиш мумкин. Режим нуқтаи назаридан улар давлат чегараларидан ташқарида деб ҳисобланади. Эркин савдо ҳудудлари қаторига имтиёзли ҳолатга эга бўлган ананавий эркин портларни қиритиш мумкин.

Саноат ишлаб чиқариш ҳудудлари иккинчи авлод ҳудудлари ҳисобланади. Улар эркин савдо ҳудудларига фақат товар эмас, капитал ҳам олиб қирилиши ва уларда фақат савдо билан эмас, ишлаб чиқариш фаолияти билан ҳам шугулланилиши оқибатида эркин савдо ҳудудларининг эволюцияси натижасида вужудга қелди.

Саноат ишлаб чиқариш ҳудудлари махсус бож режимига эга бўлган ҳудудларда ташкил қилинади. Уларда экспорт учун ёки импорт урнини босувчи товарлар ишлаб чиқилади. Бу ҳудудлар сезиларли солиқ ва молиявий имтиёзларга эга бўладилар. Экспорт ишлаб чиқариш ҳудудлари

(ЭИЧХ) айникса ривожланаётган давлатларда кенг таркалган. Бундай худудларнинг замонавий модели 1959 йилда Ирландиянинг Шеннон аэропортида ташкил килинган худудий тизимга асосланади. Бундай худудлардан “янги индустриал давлатларда” энг катта самара олинган.

Экспорт ишлаб чиқариш худудларини ташкил қилиш мантики ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти билан белгиланган эди. 60-йилларнинг урталарида бу ерда саноат экспортини рағбатлантириш ва хорижий капитал оқими ёрдамида бандлик даражасини ошириш зарурияти туғилган эди.

Техника қиритиш худудлари учинчи авлод худудлари ҳисобланади (70-80-йиллар). Улар стихияли тарзда ҳосил бўлади ёки махсус равишда давлат ёрдамида йирик илмий марказлар атрофида ташкил қилинади. Уларда ягона солиқ ва молиявий тизимдан фойдаланувчи миллий ва хорижий тадқиқотчилик, лойиҳа, илмиш-ишлаб чиқариш фирмалари жамланади.

Энг қўп техника қиритиш худудлари АКШ, Япония, Хитойда фаолият қўрсатмоқда. АКШда уларни технопарклар, Японияда-технополислар, Хитойда-янги ва илгор технологиялар худуди деб аталади.

Жаҳонда энг машҳур ва АКШда энг йирик “Силикон Вэлли” номи технопарк жаҳон ҳисоблаш техникаси воситалари ва компьютарлар ишлаб чиқаришининг 20%ини беради. Умуман АКШда 80дан ортиқ бундай худудлар мавжуд. Японияда махсус ҳукумат дастурлари доирасида илгор илмий ташкилотлар асосида йигирмага яқин технополислар ташкил қилинган. ХХРда ҳам бундай худудлар одатда давлатнинг илм ва техникани ривожлантириш режаларини амалга ошириш пайтида ташкил қилинади. 90-йилларнинг урталарида Хитойда 50дан ортиқ янги ва илгор технологияларни ривожлантириш худудлари ишламоқда.

Турли молия-иқтисодий, сугурта ва бошқа хизматлар қўрсатувчи фирма ва ташкилотлар учун талбиркорлик фаолиятининг имтиёзли шароитлари яратиладиган худудлар сервис худудлар деб аталади.

Сервис худудлар қаторига оффшор худудлар (ОХ) ва солиқ гаванлари (СГ) қиради. ОХ ва СГ тадбиркорларни қўлай валюта-молия, фискал шароитлар, банк ва тижорат сирларининг яхши сақланиши, давлат бошқарувининг қамлиги билан узиға жалб қилади.

Оффшор худудда қўйхатға олинган ва солиқ ва бошқа имтиёзлар олишға номзод бўлган компанияларға қўйиладиган асосий талаб - оффшор марказ жойлашган давлатнинг резиденти бўлмаслик ва бу давлат худудида даромад олмасликдир. Солиқ гаванларининг оффшор худудлардан фарқи шундаки, у ерда барча фирмалар (хорижий фирмалар ҳам, маҳаллий фирмалар ҳам) фаолиятнинг барча турлари ёки баъзи турлари билан шугулланишда имтиёзларға эға бўладилар. Ҳозирги пайтда жаҳонда 300 дан ортиқ оффшор марказлар мавжуд. Улардан 70таси солиқ гаванлари ҳисобланади.

Оффшор компаниялар фаолият қўрсатаётган давлатлар қаторига Лихтенштейн, Панама, Нормандия ороллари, Мэн ороллари (Британия),

Антил ороллари, Гонконг, Мадейра, Либерия, Ирландия, Швейцария ва бошқалар қиради. Охириги ун йилликда буларга Мальта, Маврикия, Гарбий Самоа, Исроил, Малайзия (Лабуан ороли) ва бошқа давлатлар қушилди.

Оффшор ҳудудлардаги саноат, савдо, банк, сугурта ва бошқа компаниялар ё умуман соликка тортилмайди (Ирландия, Либерия) ёки кичик миқдордаги солиқлар тулайди (Лихтенштейн, Антил ороллари, Панама, Мэн ороли ва б.). Масалан, Швейцарияда нисбатан кам солиқ миқдори белгиланган. Бу солиқ маълум ҳолатларда умуман туланмаслиги мумкин. Шунингдек, оффшор ҳудудлар валюта чеклашларининг йуклиги, даромадни олиб чиқиш эркинлиги, хорижий инвесторлар учун божларнинг йуклиги билан ажралиб туради. Оффшор ҳудудларни ташкил қилувчи давлатлар қушимча хорижий капитал жалб қилиш, оффшор ҳудудда руйхатга олинган корхонадан фойда олиш, маҳаллий мутахассислар учун қушича иш жойлари ташкил қилиниши орқали фойда қурадилар.

Одатда, оффшор бизнес банк, сугурта иши, денгиз кемачилиги, қучмас мулк билан операциялар, траст фаолияти, экспорт-импорт операциялари, консалтингда жамланади. Баъзи маълумотларга қараганга оффшор бизнесда банд бўлган капитал 500 млрд. долл.га етади. Унда қарийб 2 млн. киши қатнашади, ва ҳар йили бир неча минг янги компания руйхатга олинади.

Мажмуавий ҳудудлар алоҳида маъмурий туманлар ҳудудида умумий ҳужалик юритиш режимига нисбатан алоҳида, имтиёзли режим урнатиш билан ташкил қилинади. Уларга Хиётойнинг 5та махсус иқтисодий ҳудудларини, Бразилиядаги “Мануас” ҳудудини, Аргентинадаги “Оловли ер”ни, саноати ривожланган давлатларнинг кам ривожланган ҳудудларидаги эркин тадбиркорлик ҳудудларини қушиш мумкин.

90-йилларда халқаро эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилиш жараёнлари қучайди. Масалан, Туманган (Туманцзян) махсус иқтисодий ҳудуди ташкил қилиш лойиҳаси мавжуд. Бу эркин иқтисодий ҳудуд Россия, ХХР, КХДР чегаралари туташган жойда барпо этилади. Лойиҳа 20 йилга мулжалланган. Унинг қиймати биринчи босқичда 90-110 млрд. долл.ни ташкил этади.

Турли қурилишдаги эркин иқтисодий ҳудудларнинг ухшаш томонлари уларда узида тадбиркорлар учун божхона, молиявий, солиқ имтиёзлари ва умумий режимга нисбатан устунликлар бўлган қулай инвестицион иқлим мавжудлигидадир. Турли ҳудудларда имтиёз ва рағбатлантиришлар баъзи жиҳатлари билан фарқ қилади.

Имтиёзлар туртта асосий гуруҳга ажратилади:

-Ташки савдо имтиёзлари. Бу алоҳида божхона-тариф режимини қиритиш (экспорт-импорт божларини қамайтириш ёки бекор қилиш) ва ташки савдо операцияларини амалга ошириш тартибини соддалаштириш;

-Солиқ имтиёзлари. Бунда фаолиятнинг маълум қурилишлари солиқ имтиёлари орқали рағбатлантирилади. Бу имтиёзлар солиқ базаси (даромад, мулк қиймати ва х.к.), унинг таркибий қисмлари (амортизация ажратмалари, иш ҳақиға харажат, транспорт), солиқ ставкаларининг

даражаси, соликка тортилишдан доимий ва вақтинчалик озод қилиш масалалари;

-молиявий имтиёзлар. Уз ичига турли шаклдаги субсидияларни олади. Уларга коммунал хизматларнинг арзонлиги, ер майдонлари ва ишлаб чиқариш бинолари ижара ҳақини камайтириш, имтиёзли кредитлар қиради;

-маъмурий имтиёзлар; Корхоналарни рўйхатдан ўтказиш ва хорижий фуқаролар кириб-чиқишини енгиллаштириш, шунингдек турли хизматлар курсатиш мақсадида маъмурият томонидан махсус ҳудудлар ажратилиши.

Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилишнинг жаҳон тажрибаси уларнинг умумий ютуқлари, умумий хусусиятлари ва ривожланишининг ўзига хос томонлари ҳақида маълум бир ҳулосалар чиқаришга имкон беради. Саноати ривожланган давлатлардаги эркин иқтисодий ҳудудлар муваффақияти уларнинг яхши режалаштирилганлиги ва уларни бошқаришнинг мослашувчанлигига боғлиқдир. Жаҳон ҳужалигидаги ҳолатнинг ўзгариб туриши эркин иқтисодий ҳудудларнинг ривожланишига таъсир курсатади ва бу ўзгаришларга мос жавоб қайтаришни талаб қилади.

Ҳудудлар ташкил қилиш ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан жуда фойдалидир. Бу ҳудудлар куплаб иш уринлари ташкил қилишди, халқаро товар айирбошлашни жонлантиришди, ташқи савдо натижаларини яхшилади, илмий-ишлаб чиқариш салоҳиятини оширди.

Ривожланаётган давлатлардаги эркин иқтисодий ҳудудлар қатор ухшашликларга эгадирлар.

Биринчидан, бу давлатларда экспорт-ишлаб чиқариш ҳудудлари кенг тарқалган. Юқорида айтилганидек, ЭИЧХ ташкил қилишга қатор иқтисодий сабаблар, авваламбор, экспорт учун саноат товарлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мамлакатга хорижий капитал, илғор фан ва техника, замонавий техник ахборотлар жалб қилиш зарурияти каби сабаблар туртки бўлади.

Иккинчидан, эркин иқтисодий ҳудудлардаги ҳужалик юритиш режими хорижий ишбилармонлар учун эркинрок ва имтиёзли бўлади. Бу эркин иқтисодий ҳудудлар орасида халқаро рақобатнинг кучайиши билан боғлиқ.

Учинчидан, эркин иқтисодий ҳудудлар фаолияти давомида ула фаолиятининг товар-саноат диверсификацияси рўй беради. Замонавий ИТИ янги ва юқори технология ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган илмталаб ишлаб чиқариш жамланган эркин иқтисодий ҳудудларни илғор уринларга олиб чиқади.

Ривожланаётган давлатлар орасида Хитойдаги махсус иқтисодий ҳудудлар сезиларли ривожланди. 80-йилларнинг бошларида махсус ҳудудларга бирлаштирилган кичик-кичик ҳудудлар билан бошлаган Хитой ҳукумати 90-йилларнинг бошларида бундай ҳудудларни юзлаб квадрат километрга ёйди. Малакатда ва хорижда машҳур бўлган “Шеньчжен”, “Чжухай”, “Сямень”, “Шаньтоу”, “Хайнань”дан ташқари мамлакатда техник-

иктисодий ҳудудлар (йигирмадан ортиқ) ва янги ва юқори техникани ривожлантириш ҳудудлари - технопарклар ҳам сезиларли ривожланган. Шанхайдаги “Пудун” иктисодий ривожланиш ҳудудига алоҳида роль ажратилган. Бу лойиҳага кура “Пудун” ҳудуди бир неча ун йил мобайнида Шанхайни Осиё-Тинч океани минтақасидаги йирик савдо ва молиявий марказга айлантиради.

Эркин иктисодий ҳудудлар ташкил қилиш Хитой ҳукумати томонидан 70-йиллар охирида эълон қилинган очик ташки иктисодий сиёсатнинг ташкилий бир қисми бўлиб қолди. Эркин иктисодий ҳудудлар ривожлантириш моделини танлашда Хитой раҳбарияти мамлакатнинг жорий эҳтиёжлари ва бундай ҳудудлар ташкил қилишнинг хорижий тажрибаларини эътиборга олди. Сингапур, Тайвань ва АКШ тажрибаси алоҳида эътибор билан урганилди. Эркин иктисодий ҳудудлар ташкил қилишга таёйргарлик даврида улар фаолиятининг бир неча вариантлари таклиф қилинди. Натижада экспортга, хорижий капитални жалб қилишга, шунингдек, ишлаб чиқариш технологиясини яхшилашга йуналтирилган ЭИХ танлаб олинди. Махсус иктисодий ҳудудлар “очик эшиклар” сиёсатини амалга оширган ҳолда, мамлакатнинг бошқа туманларини боғлаб турувчи ролини уйнай бошлади.

90-йилларнинг бошида ХХРнинг порт шаҳарлари, махсус иктисодий ҳудудларида эркин божхона ҳудудлари - эркин (божсиз) савдо ҳудудлари вужудга кела бошлади. Улар Хитойлик мутахассислар фикрича бошқа давлатлардаги ҳудди шундай ҳудудлардаги моделлар бўйича ривожлантирилади.

Хитойдаги махсус иктисодий ҳудудлар ва бошқа имтиёзли инвестицион иқлимдаги туманлар фаолиятининг амалиёти шубҳасиз муваффақиятга эришди. Хитойлик ва хорижий мутахассислар ЭИХ эришган ютуқлар каторига аввало, барқарор иктисодий ўсиш суръати, ҳудудларга қўйилган хорижий инвестицияларнинг жалб қилиниши, меҳнат унумдорлигининг сезиларли ўсиши ва нисбатан, аҳоли турмуш даражасининг ўсишини қиратилади.

Хитойдаги махсус иктисодий ҳудудлар умуман олганда давлат мулк устунлик қиладиган ҳолатда бозор муносабатларидан фойдаланиш бўйича тажрибадир. Бирданига бозорга ўтиш халқ учун ва иктисодиёт учун жиддий қийинчиликлар тугдириши мумкинлиги учун Хитой томонидан қабул қилинмади. Хитойлик иктисодчиларнинг айтишларича Хитойнинг махсус иктисодий ҳудудларда ХХI асрда Хитой яшаши лозим бўлган иктисодий моделларни синаб қўриш полигони ҳисобланади.

Эркин иктисодий ҳудудларнинг турли давлатларнинг алоҳида туманлари ижтимоий-иктисодий, ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасининг ривожланиши, хорижий капитал жалб қилиш ёки маҳаллий кичик ва ўрта бизнес фаолиятини жонлантиришдаги роли уларга иктисодиётни замонавийлаштиришнинг универсал услуби сифатида қарашга асос бўлмайди. Эркин иктисодий ҳудудларнинг мамлакатнинг бошқа ҳудудига

таъсири жуда чекланган холда колмоқда. Саноати ривожланган мамлакатларда одатда бундай таъсирга эга булиш масаласи куйилмайди.

Тадкикотларга караганда, эркин иктисодий худудларга хорижий капитал жалб килишга кетадиган харажат урта хисобда 1долл. хориж капиталига 4 долл.га тугри келади. ХХРда масалан, 80-йилларнинг охиридаги 4 ЭИХдаги хорижий капитал 4 млрд. долл.ни ташкил килган булса, Хитойнинг узи киритган маблаглар 22 млрд. долл.ни ташкил килди. Амалда Хитойда ЭИХнинг инфраструктураси марказий давлат маблаглари хисобига вужудга келтирилди.

Эркин иктисодий худудлар муваффакияти хакида гувоҳлик берувчи мисоллардан ташкари уларни ташкил килишда муваффакиятсизликка ҳам учралган. Масалан, Шри Ланка, Гватемала, Либерия, Сенегал ва бошка давлатларда турли куринишдаги эркин иктисодий худудлар нафакат муваффакиятсизликка учради балки умуман фаолиятини тухтатди. Бунинг асосий сабабларига сиёсий, иктисодий, ташкилий сабабларни курсатиш мумкин.

Сиёсий сабаблар мамлакатдаги умумий сиёсий бекарорлик, фукаролар келишмовчиликлари ва бошкалардир. Иктисодий сабабларга аввало, эркин иктисодий худудлардаги инвестор нуктаи назаридан жуда мураккаб инвестицион режим хакидаги конунчилик киради. ЭИХдаги бюрократик башкарув, худудда инвесторларни руйхатга олишда керак булмаган процедуралар мавжудлиги, худуд устунликларини ёмон реклама килиниши ҳам эркин иктисодий худудлар тақдирига сезиларли таъсир курсатади.

Адабиётлар.

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.
2. Пейро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.

6-Мавзу. Халкаро ишчи кучи миграцияси

1. Халкаро ишчи кучи миграциясининг сабаблари.
2. Халкаро миграция оқимлари ва унинг асосий хусусиятлари.
3. Замонавий ишчи кучи тортиш марказлари.

Ахолининг оммавий миграцияси жахон ҳамжамиятининг XX аср иккинчи ярмидаги хаётининг энг характерли ҳолатига айланди. Аҳоли миграцияси деганда инсонларнинг маълум ҳудудлар чегараларидан доимий яшаш жойини алмаштириш ёки унга қайтиш билан қучиб утиши тушунилади.

Халқаро (ташки) миграция турли шаклларда мавжуд бўлади: меҳнат, оилавий, рекрецион, туристик ва бошқа турдаги миграция шакллари мавжуд. Ушбу бобда асосан халқаро меҳнат миграцияси, халқаро ишчи қучи бозори муаммоларига эътибор қаратилади. Халқаро ишчи қучи бозори миллий чегараларни кесиб утувчи турли-туман меҳнат ресурслари оқимини қамраб олади. Халқаро меҳнат бозори ишчи қучининг миллий ва минтақавий бозорларини бирлаштиради. Халқаро меҳнат бозори меҳнат миграцияси шаклида мавжуд бўлади.

Жаҳон бўйича 1960 йилда 3,2 млн, 1995 йилда эса 35 млн.дан ортиқ меҳнатқаш мигрант мавжуд эди. Агар ҳар бир меҳнатқаш мигрант қармоғида ўқ қиши бор деб ҳисобласак, ў ҳолда 90-йиллар ўртасида миграциядаги аҳоли сони 100 млн.дан ортиқни ташқил этади.

Ишчи қучи халқаро бозори бошқа жаҳон бозорлари: масалан, товар ва хизматлар, қаптал бозорлари билан биргалиқда мавжуддир.

Ишчи қучи миграциясига ҳам иқтисодий, ҳам ноиқтисодий характердаги омиллар сабаб бўлади. Ноиқтисодий характердаги сабабларга: сиёсий, миллий, диний, ирқий, оилавий ва бошқалар қиради.

Иқтисодий характердаги сабаблар алоҳида давлатлар иқтисодий ривожланиш даражасининг турличалиғига бўриб такалади. Ишчи қучи турмуш даражаси паст давлатлардан турмуш даражаси баланд бўлган давлатларга қучади.

Ишчи қучи миграциясини белғиловчи муҳим иқтисодий омил айрим давлатларда, аввало қам ривожланган давлатларда органиқ ишсизликнинг мавжудлиғидир. Халқаро меҳнат миграциясининг муҳим омил қаптал олиб қиқиш, халқаро қорпорацияларнинг фаолиятидир. Трансмиллий қорпорациялар ишчи қучини қапталга қаракатини амалга ошириш ёки ўз қапталларини ишчи қучи ортиқча бўлган минтақаларга қучириш орқали ишчи қучининг қаптал билан қушилишига имқон яратадилар.

Транспорт алоқа воситаларининг ривожланиши ҳам ўз навбатида халқаро меҳнат миграциясининг сезиларли ривожланишига имқон яратади.

Миграцион оқимларни асосан ишчилар, қисман хизматчилар ташқил этади.

Халқаро меҳнат миграцияси олдинга стихияли ҳолат сифатида вужудга қелади, аммо кейинчалиқ уни давлат ўз бошқарувида олади. Шу билан бирга охири пайтларгача халқаро меҳнат миграциясида бозор стихияси элементи сезиларли миқдорда сақланиб қолмоқда.

XIX асрнинг ўртасида қамонавий аҳоли миграцияси тарихида энг муҳим ҳолат қузатилди. XIX асрнинг 40-йилларида “қартофель оқлиғи” натижасида Ирландиядан АҚШга миграция портлаши руй берди.

XIX аср 80-йиллар бошидаги Италия ва Шаркий Европадан АКШга кенг микёсдаги миграциянинг сабаби Европа бугдойининг нархи тушиб кетишида эди. Миграция окими АКШдаги иктисодий конъюктуранинг кескин ёмонлашуви окибатида секинлашди ва иктисодий жонланиш пайтида яна кучга кирди.

Арим Европа давлатларидаги аграр сохада аҳолининг ортикчалиги, ишсизлик, АКШда меҳнат шароитларининг яхшироқлиги ва албатта, шахсий бизнес юритиш имкониятларининг катталиги, турмуш даражасининг усиши ишчи кучининг кенг микёсдаги миграциясига сабаб булди.

Европадан АКШга миграциянинг янги окими 20-йилларда кузатилди. Юкоридаги сабабларга Европада урушдан кейин ҳаётнинг оғирлашганини кушиш мумкин.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин АКШга ишчи кучи миграциясининг учта окимини курсатишади. Биринчидан, бу “акпларнинг кетиши”, яъни юкори малакали мутахассислар ва уларнинг оилаларининг Шимолий Америкага кетиши.

Иккинчидан, антикоммунистик кузголон бостирилганидан кейин Венгриядан (1956 йил) ва “шимолликларнинг” “жанубликлар” устидан галаба қозонганидан сунг Вьетнамдан (1974-75 йиллар), ҳамда Кубадан (1980 йил) қочқинлар окими. Учунчидан, бу жавржаги энг катта ишчи кучи окими Мексика ва Кариб хавзаси давлатларидан эди.

Агар иккита биринчи окимнинг сабаби сиёсий булса, охиргисининг сабаби иктисодий эди. Мексикадан миграция қилишни истовчилар сони АКШда қушимча ишчиларга булган талаб билан мос тушади.

XIX-XX асрлардаги меҳнат миграцияси жараёнларида аҳолининг Хитойдан Жануби-Шаркий Осиё ва Шимолий Америка мамлакатларига миграцияси узиға хос урин тутди. У асосан қучманчилиқ характериға эға ва 70дан 100млнғача деб ҳисобланади.

Европада ҳам иккинчи жаҳон урушидан кейин, айниқса 60-йилларнинг бошида интенсив ишчи кучи миграцияси кузатилди. Испания, Португалия, Греция, Югославия ишчи қучидан Европанинг саноати ривожланган давлатларида кенг фойдаланиларди.

Ҳозирги даврда хорижий ишчи қучидан фойдаланиш жаҳон ҳужалиги нормал ишлашининг муҳим элементиға айланмоқда.

Ҳалқаро ишчи қучи миграциясининг 5та йуналишини ажратиб курсатиш мумкин:

1) Ривожланаётган давлатлардан саноати ривожланган давлатларга миграция;

2) Саноати ривожланган давлатлар доирасидаги миграция;

3) Ривожланаётган давлатлар орасидаги миграция;

4) Собик социалистик давлатлардан саноати ривожланган давлатларга миграция;

5) Илмий ходимлар, малакали мутахассисларнинг саноати ривожланган давлатлардан ривожланаётган давлатларга миграцияси.

Саноати ривожланган давлатлар учун хорижий ишчи кучи нормал ишлаб чиқариш жараёни, баъзида эса нормал кундалик ҳаёт учун зарур бўлган соҳалар, инфраструктуравий хизматларни ишчилар билан таъминлашни англатади.

Масалан, Францияда эмигрантлар курилишда банд булганларнинг 25%ини, автомобилсозликда 1/3 кисмини ташкил этади. Бельгияда улар кончиларнинг ярмини, Швейцарияда курувчиларнинг 40%ини ташкил этадилар.

Саноати ривожланган давлатлар доирасида мавжуд булган халқаро ишчи кучи миграцияси иқтисодий омилларга нисбатан кўпроқ ноиқтисодий омилларга боғлиқ. Аммо саноати ривожланган давлатлар учун ҳам “ақллар кетиши” характерлидир. Масалан, Европадан АҚШга.

ЕИ доирасидаги халқаро ишчи кучи миграциясини алоҳида таъкидлаб курсатиш мумкин. Еида “ЕИХ ишчиларининг ижтимоий ҳуқуқлари Хартияси” қабул қилинган (1989 йил 9 декабрда имзоланган).

“Хартиянинг” 1-булимида шундай деб ёзиб куйилган: 1) “ЕИХнинг ҳар бир ишчиси жамият тартиби, хавфсизлиги ва соғлиги билан боғлиқ қоида ва чеклашларга бўйсунган ҳолда ҳамжамят ҳудуди ичида эркин кучиб юриш ҳуқуқига эгадирлар”. 2) “Кучиш эркинлиги ҳар бир ишчига ЕИХда қабул қилувчи давлатдаги ишга жойлашиш, меҳнат шароитлари ва ижтимоий ҳимояга таалуқли тенглик тамойиллари асосида иш ёки касб танлаш ҳуқуқини бермоғи лозим”.

“Хартияда” ягона иктисодий ҳудуднинг курилиши ижтимоий таъминоти билан мустаҳкамланиши эълон қилинади.

Айрим мутахассисларнинг фикрига кура ЕИ ичида эркин кучиш тамойилларини амалга ошириш юқори малакали кадрлар, инженерларнинг энг ривожланган минтакаларда тупланиб қолишига сабаб бўлиши мумкин. Кам малакали ишчилар кам ҳаракат бўлиб қоладилар.

ЕИ ичидаги ишчи кучи миграцияси унинг демпингини келтириб чикариши мумкин. Масалан, Португалия корхоналари уз ишчиларини Франция ва ГФРдаги курилишларга миллий стандартлардан паст урнатилган иш хаки шартлари остида юбормокдалар.

ЕИ доирасида ишчи кучи миграцияси моделини урганиш келажакда МДХ меҳнат ресурслари бозори истикболини ҳисобга олишда жуда фойдали бўлади.

Охирги йилларда ривожланаётган давлатлар уртасида ишчи кучи миграцияси купаймоқда. Асосан бу бир томондан “Янги индустриал давлатлар” ва араб амирликлари давлатлари, ОПЕК аъзо-давлатлари ва иккинчи томондан бошқа ривожланаётган давлатлар уртасидаги миграциядир. Масалан, урушдан кейинги йилларда (60-80-йилларда) Хитой Вьетнам ва Жанубий-Шаркий Осиёнинг бошқа давлатларидан Гонконгга миграция оқими айниқса сезиларли эди. Сингапур ҳам ишчи кучини фаол импорт қиларди. Масалан, Кувайт ва Саудия Арабистонида Яманлик 1 млнга яқин ишчи ишларди. Бу миграция асосан иқтисодий сабаблар: ишчи кучини импорт қилувчи давлатларда ҳаётнинг, иш

хакининг юкори даражадалиги билан белгиланарди. Бундан ташкари Осиёнинг “Янги индустриал давлатларида”, Форс курфазининг бой давлатларида доимий равишда паст малакали ишчи кучи етишмасди.

Саноати ривожланган давлатлардан ривожланаётган давлатларга ишчи кучи миграцияси ҳам мавжуд. Асосан бу Европа ва Шимолий Америка давлатларидан ривожланаётган давлатларга нисбатан кичик бир малакали кадрлар окимидир. Бу миграциянинг сабаблари иктисодий (укув юртлари уkitувчилари, инженерлар, инструкторлар ва бошқаларнинг юкори маошлари, масалан, ОПЕК давлатларида) ва шунингдек кундалик сабаблар (дунёни куриш, узини синаб куриш ва х.к.).

Собик социалистик давлатлар, ҳамда МДХ доирасидаги ишчи кучи миграцияси хакида алохида айтиш керак. Узвактида собик СССР Болгария, Вьетнам, Шимолий Кореядан ишчи кучини импорт киларди. Россия давлати вужудга келиши билан буларга Хитойлик ишчилар кушилди. Хозирги вақтда, расмий маълумотларга караганда Россияда 40 минг Хитойлик ишчи меҳнат килмоқда. Хитойдан Россия тартибли ишчи кучи миграциясидан ташкари стихияли оким ҳам мавжуд. Баъзи Россиялик мутахассисларнинг баҳолашича Россия Узок Шарки ва Сибирини куп ахолили кушниси “колонизация килиб олиши” хавфи мавжуд. Россия пойтахтида ишчи кучининг куп миқдорда ркиб келиши кузатилмоқда. Мрсквада 78 мамлакатдан келган ишчи ва мутахассислар ишлайди. Иммигрантлар Москва курувчиларининг 46%ини, шаҳар транспорти хизматчиларининг 34%ини ташкил этадилар.

90-йилларнинг бошида Россияда якин хориж: Украина, Белоруссия, молдовадан ишчи кучи миграцияси кучайди. Бу миграциянинг сабаби иктисодийдир - бу давлатдан ишчилар пул ишлаш учун келадилар. Москвага ишчи кучи экспортёрларининг асосийлари: Украина - 32%, Туркия-22%, Югославия-8%, Молдова-4%, Белоруссия-3%.

Россия корхоналарига хорижлик ишчиларни жалб килишнинг асосий сабаблари айрим касб ва мутахассисликлар буйича ишчиларнинг етишмаслиги ва шунингдек маҳаллий аҳолининг таклиф килинган ишни бажаришни хохламаслигидадир.

Хорижлик ишчиларни жалб килишнинг бошка сабабларидан бири мавжуд корхоналар жамоасини саклаб колиш зарурлигидадир. Бу айникса Шимолий Россиянинг нефтегаз ва нефть казиб олиш саноати корхоналарига таалуклидир. Узок йиллар мобайнида бундай объектларнинг кадрлари нафакат маҳаллий аҳолини тайёрлаш оркали, балки ишчиларни ташкилий йигим оркали жалб килиш (асосан Украинадан) билан тупланарди.

Иктисодий фойда чегара олди районларида якин хорижлик ишчилардан фойдаланишнинг асосий сабабларидан биридир. Аввало, ишчи кучини олиб келиш учун транспорт харажатларининг камлигидир.

Ишчи кучини импорт ва экспорт килувчи давлатларга ишчи кучи мигарацияси кандай таъсир курсатади?

Ишчи кучи олаётган давлатлар куйидаги афзалликларга эга буладилар:

- хорижий ишчи кучининг арзонлиги туфайли ишлаб чиқариш харажатларининг камайиши орқали мамлакат томонидан ишлаб чиқарилаётган товарларнинг рақобатбардошлиги ошади;

- хорижий ишчилар борган давлатларида товар ва хизматларга қушимча талаб тугдириб, ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва қушимча бандликни рағбатлантирадлар;

- қабул қилиувчи давлат малакали кадрларни импорт қилиб таъли ва профессионал тайёргарлик соҳаларида маблағ тежайди;

- хорижий ишчилар инкирозлар ва ишсизлик руи берганда маълум амортизатор сифатида қурилади. Улар бринчи навбатда ишдан бушатилиши мумкин;

- хорижий ишчилар пенсия билан таъминланмайдилар ва турли ижтимоий дастурларни амалга оширишда эътиборга олинмайдилар.

Иктисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) иммигрантлар қариликдан қийналаётган ривожланган давлатларда демографик аҳволни яхшилайдилар деб ҳисоблайди. Франция, Германия, Швецияда барча янги тугилганларнинг 10%и, Швейцарияда-24%и, Люксембургда-қарийб38%и қучиб келганларнинг оиласида тугилади.

Ишчи кучи импорти билан боғлиқ булган негатив ҳолатларни ҳам айтиб ўтиш зарур. Уларга жамиятда ижтимоий кескинлик элементлари (махаллий ишчилар ишлашни хоҳлайдиган иш жойлари банд булганда), миллатлараро қелишмовчиликлар ва бошаларнинг пайдо бўлишини қиритиш мумкин.

Ишчи қучини экспорт қилувчи давлатлар ҳам ўз навбатида қатор афзалликларга эга буладилар. Уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Ишчи қучи экспорти давлатга қонвертирланган валюта олиб қелувчи муҳим манба ҳисобланади.

ХВФнинг маълумотларига қараганда фойданинг ўртача миқдори товар экспортида 20%ни, хизматларда-50%ни ташкил этади. Ишчи қучи экспортида эса бу анча юқоридир. Масалан, собик Югославия 80-йилларда йилига товар ва хизматлар экспортдан 10 млрд. долл. оларди, ундан 2,5 млрд.ди соф фойда эди. Ишчи қучи экспортдан давлат факат пул қучиришлар орқали 3,5 млрд. долл. оларди. Ишчилар ўйларига қайтганларидан сунг эса яна шунча оларди. Ишчи қучи экспорти амалда Югославия учун валютанинг асосий манбаси эди.

90-йилларда ишчи қучи экспортдан фойда олиш ривожланаётган давлатларда энг тез суръатларда бормоқда- йилига 10%. Ушбу манбадан ҳар йили сезиларли маблағ олаётган қуплаб ривожланаётган давлатлар меҳнат хизматларига ихтисослаша бошладилар. Бунинг экспорти ўшбу мамлакатлар учун муҳим валюта манбаига айланди. Масалан, Миср Араб Республикаси 80-йилларнинг охирида Сувайш каналидан йилига 970млн. долл., туризмдан-600 млн. долл., эмигрантларнинг пул қучиришларидан-3 млрд. долл. фойда оларди. Яманда эмигрантларнинг пул қучиришлари

айрим йилларда экспорт тушумларидан 30 марта купрок булган. 90-йилларнинг бошидаги маълумотларга караганда, 40га якин мамлакат мигрантлардан камида 100 млн. долл., 10та давлат 1млрд. долл.дан ортик олардилар.

2. Ишчи кучи миграцияси давлатда ортикча иш кучининг босимини камайтиради ва натижада давлатдаги ижтимоий кескинликни камайтиради.

3. Экспортёр давлат учун бепул равишда ишчиларни янги профессионал тажрибаларга ургатиш, меҳнатни ташкил қилишнинг илгор усуллари билан таништириш.

Айни пайтда ишчи кучи экспортёрлари баъзи негатив ҳолатларга ҳам дуч келадилар. Асосийси - “ақлларнинг кетиши”, миллий иқтисодиётга жуда керак булган малакали, ташаббускор кадрларнинг кетиб қолишидир.

Ҳозирги замондаги ишчи кучи тортиш марказлари.

Иккита ишчи кучи тортиш марказлари булиб анъанавий равишда АҚШ ва Ғарбий Европа ҳисобланади.

АҚШга келганда бу мамлакатнинг меҳнат ресурслари доимо иммигрантлар ҳисобига тулдирилган. 50-йилларда АҚШ ҳозирги кунгача давом этаётган юқори малакали кадрларни жалб қилиш сиёсатини юргизмоқдалар. Ҳозирги вақтда ҳам АҚШ ишчи кучини тортиш маркази булиб қолмоқда. Қам ва уртача малакали ишчилар ҳам қуп жалб қилиняпти (айниқса Мексикадан). Булар ҳозирда АҚШдаги иммигрантларнинг асосий қисмини ташкил этишмоқда.

Ишчи кучини тортувчи бошқа бир анъанавий марказ бу Ғарбий Европадир. Еида ҳозирда 13 млн. мигрант ва уларнинг оила аъзолари мавжуд.

80-йилларда хорижий ишчилар бандлиги структурасида баъзи бир узгаришлар руй берди. Аммо ЕИ давлатларига мигрантлар оқими деярли тухтамади.

60-70-йилларда ривожланган капитализмнинг янги марказлари вужудга келиши билан янги ишчи кучи тортиш марказлари шаклланди.

Бундай марказлар қаторига Яқин Шарқдаги нефть казиб олувчи давлатлар - Бирлашган Араб Амирликлари, Катар, Кувейт, ва бошқалар қиради. Масалан, 90-йилларнинг урталарида факат Саудия Арабистонининг узида бутун дунёдан келган 4 млн.га якин меҳнат мигрантлари бор эди. Улар бу бой нефть казиб олувчи давлатда ишлаб чиқариш, иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида банд эдилар.

Бу минтақага Жанубий ва жануби-Шарқий Осиё, шунингдек баъзи араб давлатларидан қуплаб мигрантлар келмоқдалар. Бу минтақада Миср асосий ишчи кучи экспортёри ҳисобланади. Қатор араб давлатлари бир вақтнинг узида ҳам ишчи кучи импортёри ҳам экспортёри ҳисобланадилар. Улар қаторига Яман, Ироқ, Ливия қиради.

Австралия ҳам муҳим ишчи кучи тортиш маркази бўлиб қолмоқда. Мамлакатда 200 мингга яқин хорижий ишчилардан фойдаланилади.

Жанубий Африка ишчи кучи тортиш марказларидан бирига айланиб қолмоқда.

Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари, айниқса, “Янги индустриал давлатлар” янги ишчи кучи тортиш марказлари сифатида қучга қирмоқдалар. Тайвань матбуотининг маълумотларига қараганда 90-йилларда бу мамлакатга 100 мингта ишчи ва 20 мингта инженер ва техник хизматчилар керак эди.

60-йилларда Лотин Америкасида ишчи кучи тортиш марказлари шакллана бошлади. Бу ерда ишчиларни асосан Аргентина ва Венесуэла жалб қилади.

Адабиётлар.

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.
2. Пейро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.

7-Мавзу. Жаҳон ҳужалигида халқаро корпорациялар.

1. Трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) қуринишлари ва уларнинг вужудга келиши сабаблари.
2. ТМК фаолиятининг асосий хусусиятлари.
3. ТМКнинг халқаро иқтисодий муносабатларида тутган урни.

БМТ экспертларининг фикрича Трансмиллий корпорациялар (ТМК) “жаҳон иқтисодининг двигателлари”. БМТнинг транслацион корпорациялар ҳақидаги докладларидан бири ҳудди шундай деб номланган эди. 90-йилларнинг урталарига келиб жаҳонда 40 мингта ТМК мавжуд эди. Улар уз давлатларидан ташқарида 250 мингга яқин шубҳа қорхоналарини назорат қилардилар. Уларнинг сони охириги йигирма йил мобайнида 5 баробар қупайди (1970 йилда 7мингта бундай фирма қуйхатга олинган эди).

100та энг йирик халқаро компанияларнинг 40% қулки (шу қумладан қулиявий қулки) бошқа давлатлар ҳудудмда қуялашган. Трансмиллий корпорацияларнинг асосий қисми АҚШ, ЕИ давлатлари ва Японияда қуялашган. ТМК жаҳон саноат ишлаб қикаришининг 40%иғача, халқаро

савдонинг ярмини назорат киладилар. ТМК корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг миқдори йилига 1 трлн. долл.дан ошиб кетади. Уларда 73 млн.дан ортиқ киши ишлайди, яъни жаҳонда банд аҳолининг ундан бир қисми.

Хуш, трансмиллий корпорациялар нима, уларга қанақа компаниялар қиради? Анъанавий равишда халқаро корпорациялар фаолиятини урганадиган БМТ узок вақт мобайнида уларга йиллик айланмаси 100 млн. долл.дан ошувчи ва қамида 6 давлатда филиали бўлган фирмаларни қушарди. Кейинги йилларда бошқа бир курсаткич: резидент-давлатдан ташқарида сотилган маҳсулотлар миқдори қиритилди. Бу курсаткич бўйича жаҳонда Швейцариянинг “Нестле” фирмаси (98%) илгорлардан бири саналади.

БМТ методологиясига қура халқаро корпорацияни унинг активлари структурасига қараб ҳам аниқлаш мумкин. Трансмиллий корпорациялар ичида энг қўп хорижий активга (молия сектори-трансмиллий банклардан ташқари) Англия-Голландия концерни “Рояль-Датч шелл”, кейин АКШнинг 4 фирмаси: “Форд”, “Женерал моторс”, “Эксон” ва “ИБМ” эгадирлар.

Ғарб иқтисодий адабиётида халқаро монополияларнинг қўллаб турларини ўқратиш мумкин: қўпмиллий корпорациялар, байналмилал корпорациялар, Трансмиллий корпорациялар, глобал корпорациялар ва х.к. Ф.Котлер ташкилий тамойиллар асосида айнан ана шундай халқаро компанияларни курсатади.

Россиялик иқтисодчилар, одатда, қуйидаги классификацияни берадилар.

1. Трансмиллий корпорациялар - бу хорижий активга эга бўлган миллий монополиялар. Уларнинг ишлаб чиқариш ва савдо-сотик фаолиятлари бир давлат чегарасидан чиқиб кетади.

Корпорация деб АКШда ҳиссадорлик жамиятини айтишади. Замонавий Трансмиллий корпорацияларнинг қўпчилиги Америка компанияларининг экспансияси туфайли вужудга келганлиги туфайли бу термин қириб келди.

Трансмиллий корпорацияларнинг ҳуқуқий режими филиаллар ва шўба қорхоналари ташкил этиш орқали турли давлатларда фаолият юритишни назарда тутди. Бу компаниялар нисбатан мустақил бўлган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулотларни сотиш, илмий тадқиқот, истеъмолчиларга хизмат қўсатиш хизматларига эгадирлар.

Умуман улар ягона ишлаб чиқариш-сотиш мажмуини ташкил этадилар ва бу мажмуада ҳиссадорлик капиталга фақат таъсисчи давлат эгалар қилади. Шу билан бирга филиал ва шўба қорхоналари аралаш қорхоналар бўлиши ва уларда миллий капитал устунлиқ қилиши мумкин.

Қўпмиллий корпорациялар (КМК) - ишлаб чиқариш ва илмий тадқиқотчилик асосида бир неча давлат миллий корпорацияларини бирлаштирувчи халқаро корпорациядир. Бунга 1907 йилдан бўён мавжуд бўлган Англия - Голландия “Рояль-Датч шелл” концернини қўсатиш мумкин. Бу компаниянинг ҳозирги капиталли 60:40 нисбатда тақсимланган.

Купмиллий корпорацияларга машинасозлик, электрон инженерияга ихтисослашган, Европада машхур Швейцария-Швеция ABB (Asea Brown Boveri) компаниясини курсатиш мумкин. Европанинг илгор Купмиллий корпорациялари каторига Англия-Голландия химия-технология концерни “Юнилевер”ни ҳам кушиш мумкин.

Трансмиллий ва Купмиллий корпорацияларга халқаро компаниялар ичида ажралиб турувчи глобал корпорацияларни (ГК) ҳам кушиш керак. Улар 80-йилларда вужудга келдирилар ва кучга кириб бормоқдалар. Глобал корпорациялар замонавий жаҳон молия капиталининг бутун кудратини намоён қиладилар. Глобализацияга купрок химия, электротехника, электрон, нефть, автомобиль, ахборот, банк ва бошқа бир неча соҳалар мойилдирлар.

Трансмиллий корпорациялар пайдо бўлишига сабаб нима?

Улар пайдо бўлишининг энг умумий сабаби миллий-давлат чегараларидан чикиб кетган ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши асосида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналмилаллашувидир.

Ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналмилаллашуви йирик компаниялар томонидан хорижда уз бўлимларини ташкил этиши ва миллий корпорацияларнинг трансмиллий корпорацияларга айланиши орқали экспансия характериға эға бўлади. Капитал олиб чиқиш халқаро корпорацияларнинг шаклланиши ва ривожланишининг энг муҳим омилиға айланмоқда.

Трансмиллий корпорациялар вужудға келишининг аниқ сабаблари каторига хаддан ошиқ фойда олишға интилишни курсатиш мумкин. Уз навбатида, уткир рақобат, бу курашда тирик қолиш зарурияти ҳам халқаро миқёсда ишлаб чиқариш ва капиталнинг концентрацияси ва ТМК пайдо бўлишиға олиб келди.

Жаҳон ҳужалигида руй берувчи иқтисодий жараёнларнинг объектив натижаси сифатида вужудға келган трансмиллий корпорациялар қайор узига хос хусусиятларға эға. ТМК халқаро меҳнат таксимотининг фаол иштирокчиси бўлиб унинг ривожланишиға уз хиссаларини қушадилар.

Трансмиллий корпорациялар капиталининг ҳаракати, одатда, корпорация жойлашган давлатда бўлаётган жараёнлардан мустиқил равишда руй беради.

Трансмиллий корпорациялар йирик инвестициялар ва юқори малакали персонал талаб қилувчи юқори технологияли, илмталаб соҳаларға кириб боришади. Бунда ушбу соҳаларни трансмиллий корпорациялар томонидан монополия қилиш тенденцияси сезилмоқда.

80-йиллар урталарида капиталистик дунё саноат маҳсулотининг 3/4 қисми 2 мингга яқин энг йирик корпорациялар томонидан ишлаб чиқарилган. Уларнинг бир неча юзтаси энг муҳим маҳсулотларнинг 50%идан 80%игача қисмини ишлаб чиқарганлар.

500та энг қучли трансмиллий корпорациялардан 85таси барча хориждаги инвестицияларнинг 70%ини назорат қиладилар. Бу 500 гигант

электроника ва химиянинг 80%, фармацевтиканинг 95%, машинасозликнинг 76% махсулотини сотадилар.

Гарбий иктисодчиларнинг прогнозларига кура 2000 йилда жахон хужалигида 300-600 трансмиллий корпорациялар хукмронлиги урнатилади. Бунда 300 корпорация жахин ялпи махсулотининг 75%ини назорат киладилар, уз ишлаб чикаришлари ва хизматларини сезиларли равишда диверсификация киладилар. Масалан, Швециянинг “Вольво” автомобиль концерни хозирдаёк нафакат автомобиль чикармоқдма. Бу трансмиллий корпорация Швецияда 30 та, хорижда бир неча унта турли ихтисосли йирик шуъба корхоналарига эга булиб, катерлар учун моторлар, авиадвигателлар, махсулотлар ва хатто миво (“Приппс”) ишлаб чикармоқда. Уз навбатида АКШнинг 500 энг йирик трансмиллий корпорациялари урта хисобда 11 сохада, энг кучлилари эса 30-50 мохада корхоналарга эга. 100 илгор саноат фирмаларидан Англияда 96 таси, Германияда-78таси, Францияда-84таси, Италияда-90таси куп сахалидир.

Кучли ишлаб чикариш базасига эга булган трансмиллий корпорациялар ишлаб чикаришни, товар бозорларини самарали режалаштиришни таъминловчи ишлаб чикариш-савдо сийсатини юргизадилар. Режалаштириш бох компания доирасида амалга оширилади ва шуъба корхоналарига таркатади.

Халкаро корпорациялар вужудга келиши ва ривожланишига мисол килиб, уз кулида жахон кундалик электр жихозлари ва санаот ускуналари бозорининг 25%ини ушлаб турган “Электролюкс” ТМКни курсатиш мумкин. 1912 йилда икки швед компанияларининг бирлашиши натижасида вужудга келган “Электролюкс” 20-йиллардаёк Австралия ва Янги Зеландия бозорига чикиб, у ерда уз ишлаб чикаришини ташкил килди. Охирги ун йилликда “Электролюкс” АКШда учинчи уринда турувчи, “Вестингауз”, “Гибсон” ва бошка маркалар остида кундалик техника ишлаб чикарувчи “Уайт Консолидейтед” компаниясини, Италия ва бутун жанубий Европада энг йирик электр товарлари ишлаб чикарувчи “Занусси” фирмаси ва шунингдек ГФР асосий электр товарлари ишлаб чикарувчи “АЭГ” фирмасини сотиб олди.

Бу уч фирмани кушиб олганидан кейин “Электролюкс” 75 мамлакатда кундалик электротехникани ишлаб чикариш, сотиш ва хизмат курсатиш буйича ривожланган тизимга эга булган, уз сохасида жахонда лидер компанияга айланди.

90-йилларнинг урталарида бу трансмиллий корпорациянинг корхоналарида 110мингдан ортик киши ишлаб, унинг йиллик обороти 1994 йилда 16 млрд. долл.ни ташкил этди.

Уз экспансиясини кенгайтира бориб, трансмиллий корпорациялар жахон бозорини узлаштиришнинг турли шаклларида фойдаланадилар. Бу шакллар куп жихатдан шартномага асосланади ва хиссадорлик капиталида бошка фирмаларнинг катнашишига боглик эмас. ТМК иктисодиётининг бундай шаклларида купинча куйидагилар киритилади: 1) лицензия бериш; 2) франчайзинг; 3) бошкарув шартномалари; 4) техник ва

маркетинг хизматлари курсатиш; 5) корхоналарни “калит остида” топшириш; 6) вақт бўйича чекланган қўшма корхоналар тузиш ҳақидаги шартномалар ва алоҳида операцияларни амалга ошириш бўйича келишувлар.

Лицензион келишувлар айниқса кенг тарқалган. 1990 йилда ТМҚнинг лицензион келишувларининг ҳажми 1970 йилдагига нисбатан қарийб ун баробар ошди.

Лицензион келишув юридик шартнома бўлиб, унга қўра лицензиар лицензиантга бир қанча муддатга маълум тулов эвазига маълум ҳуқуқлар беради. Лицензия бериш трансмиллий корпорациянинг ички фирма шартномалари бўйича ҳам, технология беришнинг ташқи каналлари бўйича ҳам амалга оширилади.

Франчайзинг-узук муддатга мулжалланган лицензион келишувдир. Бунда франчайзер клиент-фирмага маълум ҳуқуқлар беради. Бу ҳуқуқлар уз ичига маълум тулов эвазига савдо маркаси ёки фирма номидан фойдаланиш, шунингдек техник ёрдам курсатиш, ишчи қўчи малақасини ошириш, савдо ва бошқариш бўйича хизмат курсатишни олади.

80-йилларнинг охиридан бошқару ва маркетинг хизматларини курсатиш қабил трансмиллий корпорациялар экспансияси шакли кенг тарқалмоқда. Бошқарув хизматлари курсатиш бўйича шартномага қўра, корхонани оператив назорат қилиш маълум тулов эвазига бошқа қўхонага берилади.

Техник хизмат курсатиш ҳақмдаги шартномага қўра трансмиллий корпорациялар ушбу фирма фаолиятининг қандайдир махсус томонига боглик бўлган техник хизматларни амалга оширадилар. Қўпинча бундай шартномалар машина ва усқуналарни ремонт қилиш, “ноу-хау”дан фойдаланиш бўйича маслаҳатлар, аварияларни тугатиш ва сифатни назорат қилиш билан боглик бўлади.

Заводларни “калит остида” топшириш ҳақидаги шартномалар кенг тарқалди. Бунда трансмиллий корпорация маълум объектни режалаштири ва қўриш учун зарур бўлган барча (ёки асосий қўпчилик) фаолиятни амалга ошириш жавобгарлигини оладилар.

Трансмиллий корпорациялар томонидан халқаро бозорларни эгаллашнинг энг янги шаклларида бири хорижда махсус инвестицион компаниялар ташқил қилишдир. Бу компанияларнинг вазифаси ТМҚнинг шўъба ва ҳамқорликдаги корхоналарининг махсулотларини минтақавий бозорларга қўқаришни рағбатлантириш учун уларни инвестициялашдир. Бундай усулдан алқоғолсиз ичимликларни сотиш бўйича энг йирик халқаро компаниялар “Песи-қола” ва “Қоқа-қола” Африқада фойдаланишади.

Трансмиллий корпорациялар замонавий жаҳон ҳўжалигининг муҳим иштирокчиларига айландилар.

Саноати ривожланган давлатлар учун айнан ТМҚларининг хориждаги фаолияти уларнинг ташқи иқтисодий алоқаларинг характерини белгилаб беради. Бу давлатлар экспортида миллий компанияларнинг узларининг хориждаги филиалларига товар етқазиб беришлари ва хизмат

курсатишларининг улуши каттадир. 80-йилларнинг иккинчи ярмида бундай фирма ичидаги савдонинг улушига АКШ экспортининг 14-20%и, Япония экспортининг 23-29%и ва ГФР экспортининг 24-28%и тугри келарди. ТМК жахондаги хусусий ишлаб чиқариш капиталининг 1/3 қисмини, хориждаги тугридан-тугри инвестицияларнинг 90%ини назорат қиладилар.

Трансмиллий корпорацияларнинг соҳавий структураси ҳам турли тумандир. Халқар корпорацияларнинг 60%и ишлаб чиқариш соҳасида, 37%и хизматда ва 3%и казиб чиқариш ва қишлоқ хужалиғи соҳасида банддир.

Американинг “Форчун” журнали маълумотларига қараганда жаҳоннинг энг йирик 500 корпорацияси ичида 4 мажмуа: электроника, нефтни қайта ишлаш, химия ва автомобилсозлик асосий рол уйнайди. Улар савдоси ТМКлар фаолиятининг 80%ини ташкил этади.

Трансмиллий корпорациялар инвестицияларининг минтақавий-соҳавий йуналиши жуда характерлидир. Одатда улар, “янги индустриал давлатлар”, нисбатан ривожланган ва ривожланаётган давлатлар қайта ишловчи саноатига капитал қуядилар. Бунда капитал оловчи давлатлар орасида инвестичилар учун рақобатчилик қураши руи беради.

Қамбағал давлатларга нисбатан сиёсат бошқача - трансмиллий корпорациялар бу ерда капитални казиб олиш соҳасига қуйсаларда, аммо асосан бу ерга экспортни қучайтиришга ҳаракат қиладилар. Бу ҳолда ТМКлар уртасида маҳаллий бозорни эгаллаш учун қураш бошланади.

Трансмиллий корпорациялар у ёки бу давлатнинг халқаро иқтисодий алоқалар тизимидаги тақдирини аниқловчи омилга айланишмоқда. ТМКнинг фаол ишлаб чиқариш, инвестицион, савдо фаолияти туфайли улар ишлаб чиқариш ва маҳсулотларни тақсимлашнинг халқаро тартибга солувчисига айланишмоқда ва ҳатто БМТ экспертларининг фикрича жаҳонда иқтисодий интеграциясига шароит яратишмоқда.

Трансмиллий корпорацияларнинг жаҳон хужалиғи ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимидаги фаолиятининг яхши томонларини айтганда, уларнинг фаолият қурсатаётган давлатлар иқтисодиётига негатив таъсирини ҳам айтиб ўтиш лозим. Мутахассислар қуйидагиларни алоҳида қурсатадилар:

-ТМК фаолият қурсатадиган давлатларнинг иқтисодий сиёсатини амалга оширишга ҳалакит бериш;

-давлат қонунларини бузиш;

-монопол нархлар ўрнатиш, ривожланаётган давлатларнинг ҳуқуқини қечловчи шартларга мажбурлаш.

Умуман, трансмиллий корпорациялар- хужалиқлараро алоқаларнинг доимий эътибор, ўрганиш ва халқаро назорат талаб қилувчи етарли даражада мураккаб ва доимий равишда ривожланиб бораётган феноменидир.

Адабиётлар.

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.
2. Пейро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.

8-Мавзу. Ривожланаётган мамлакатлар – халкаро иктисодий муносабатлар тизимида.

1. Ривожланаётган мамлакатларнинг асосий ижтимоий-иктисодий хусусиятлари.
2. Ривожланаётган мамлакатларнинг халкаро товар алмашинувида тутган урни ва роли.
3. Хорижий сармоялар - ривожланаётган мамлакат иктисодиётида.
4. Ривожланаётган мамлакатлар – Россиянинг жахон хужалиги алокалари тизимида.

XX асрнинг иккинчи яримларидан бошлаб халкаро иктисодий муносабатлар ривожланишининг купрок ахамияти томонларидан бири, уларнинг собик колониялар ва караш территорияларидаги роли ва ахамиятини кучайтиришдан иборат булиб хисобланади. Бу мамлакатларни хозирда ривожланаётган мамлакатлар ёки уларни тез тез озод этилган мамлакатлар, “учинчи дунё мамлакатлари”, “жануб” мамлакатлари, “Периферия” мамлакатлари сифатида тилга олишади.

Бу мамлакатларда 3,2 млрд га тенг ахоли яшайди ва улар турли тумандир. Уларда жуда мураккаб ижтимоий-иктисодий жараёнлар кечмоқда.

Шунга мувофиқ, озодликка эришган мамлакатлар ривожланишининг бош тенденциялари XX асрнинг 60 йилларидан бошланиб, тобора ушиб боровчи характер касб этди. Уларнинг энг илгорлари 1950 йилга келиб, ривожланаётган мамлакатларнинг иктисодий муносабатларида “уртачаларидан” (54 мамлакат) 2,4 марта, нисбатан юксаликка эришди. Асрнинг урталаридан бошлаб, юкорида зикр этилган мамлакатлар

уртасидаги ривожланиш даражисидаги фарк сезиларли даражада ортиб борди. Шунингдек, 1992 йилга келиб ривожланаётган малакатларнинг биринчи гуруҳига кирувчи (19 та мамлакат) малакатлардаги аҳоли жон бошига “тугри келувчи уртача фойда” уртачаларининг мос даражалигига нисбатан 2,9 баробар, куйи гуруҳлариникига нисбатан эса 12,2 баробар юкори булди. Ривожланаётган мамлактларнинг айнан шу гуруҳларининг таркибида ҳам узгаришлари вужудга келди. Шунингдек, улар хар бирининг доирасидаги мамлактларнинг ривожланиш даражалари уртасидаги богликда ҳам узгаришлар юзага келди.

Бу жараёнларнинг натижасида табакалашув иккита асосий кутбдан ташкил топди. Кутбнинг озодликка эришган ммалакатларнинг купрок ривожланганлари жойлашган булиб, уларнинг асосийлари форс курфасида жойлашган бир катор мамлактлар – Катар, Кувайт, ОАЭ, Багама, Бермуда шунингдек Жанубий-Шаркий Осиё ва Лотин Америкасидаги янги индустриал мамлактлари булиб хисобланади. Кутбнинг иккинчи томонидан эса мутлако тургунлик холатидаги камбагал мамлактлар жойлашгандир. Бу категорияга 48 та мамлакат таъллуклидир. Улар орасида бир катор Африка мамлактлари, шу жумладан Мозамбик (ЯИМ йилига киши бошига 80 доллар), Эфиопия (100 доллар), Сьера Леоне (140 доллар), Берунди (180 доллар), Уганда (190 доллар), Чад ва Руанди (200 доллар) каби малакатлар мавжуд. Бу гуруҳга таъллукли мамлактлардан ташкари, гуруҳ руйхатининг куйи кисмида бир канча Осиё мамлактлари кайд этилади. Булар: Непал (160 доллар), Бутан ва Вьетнам (170 доллар), Маянма ва бошкалардир.

Ушбу кутблар орасида ривожланаётган дунёнинг колган кисмлари жойлашади. Бу ҳам уз навбатида, бир хил типда булмаган гуруҳдир. Унинг таркибига кирувчи мамлактлар куплаб ижтимоий иктисоий параметрлар буйича фаркланади. Россия омилларининг гувохлик беришича, энг сунгги кутблар орасида ҳам, уз навбатида табакалашув тенденциялари намоён этувчи ривожланаётган малакатларнинг конгломерати жойлашади. Ривожланаётган мамлактлар табакалашувининг бундай гуруҳлари баъзи бир мамлактлар, баъзи бирларининг иктисодий усиш динамикаларини аниклаб берса, бошка бирларининг эса замонавий халкаро иктисодий доирасида ахамиятсиз эканлигини курсатади.

Иктисодий усиш жихатидан анча муваффакиятига эришган ривожланаётган мамлактлар орасида олдинрок озод булишга улгурган мамлактлар танлаб олган йуналиш кузга яккол ташланади. Усишнинг янги кутблари пайдо булади “Янги индустриал” шаклланади.

Ривожланаётган мамлактларга хос булган барча турли туманликларда характерли томонлар ва узига хос хусусиятларида, уларнинг умумийлик сифатида карашга имкон берувчи бир катор умумийликлар ва характеристикаларни алохида ажратиб курсатиш мумкин.

Булар каторига куйидагиларни киритиш мумкин:

- Ривожланаётган мамлактлар иктисодиётнинг куп укладлилик характерини касб этиш;

- Ишлаб чиқари кучлари ривожланиши паст даражада эканлиги, саноат, кишлок хужалиги ва ижтимоий инфраструктуранинг колок эканлиги (биринчи гурух “юкори кутб” мамлактларини хисобга олмагада).

- Улар иктисодиёти жахон хужалиги системасига боглик эканлиги, капитаизмни переферик характер касб этиши.

Бу хилдаги жихатларни атрофлича караб чикамиз.

Ривожланаётган мамлакатлар иктисодиёти куп укладли ижтимоий иктисодий таркибга асосланади. Бир катор мамлакатларда капиталистик уклад билан бир каторда хамон уруг-аймогчилик ва патреалхал муносабатлар хам мавжуддир. Ривожланаётган мамлакатлар иктисодиётида давлат ва давлат уклади мухим рол уйнайди давлат секторини ривожлантириш боскичи, капиталистик ишбилармолликни кенгайтириш сиёсати билан олиб борилади. Бунинг натижасида эса давлат капитализми пайдо булади ва ривожланади.

Ривожланаётган мамлакатларнинг куп укладлиги хакида гаприлганда шуни алохида таъкидлаб утиши лозимки улар асосан кишлок хужалиги ишлаб чиқаришининг мавкейи юкори булган кишлок хужалиги мамлактлари хисобланади.

Кичик товар хужалиги бевосита патриархал ва натурал муносабатларнинг кенг таркалганлиги боис, кишлок хужалигида юкори ахамиятга эгадир.

Озодликка эришган мамлакатларда амал килувчи хусусий капиталистик уклад уз ичига капиталистик мулкчиликнинг турли формаларини камраб олади.

Ривожланаётган мамлакатлар бир-биридан хусусий капиталистик муносабатларнинг ривожланиш даражаси буйича фарк килади. Иктисодий жихатдан анча илгарилаб кетган ривожланаётган мамлакатларнинг капиталистик бозор муносабатлари системали тузилиш аломатларини касб этади. Шунингдек бир катор мамлакатларда давлат – монополистик капитализми аломатларининг шаклланиши руй беради. Нисбатан паст даражада ривожланаётган мамлактлар гурухларида миллий-хусусий капиталистик уклад эндиgina шаклланиш палласида турибди.

Миллий хусуий капиталистик уклад аломатларининг ривожланиш ва шаклланиши, жамгариш муаммолари (яъни пул ресурсларининг етишмовчилиги билан) ва жамгарилган маблаглар, асосан савдога, (ички ва ташки), кучмас мулкларни сотиб олишга, машиналарни таъмирлашга страхованияга, бензин куйиш ва бошкалар, шунингдек сармояларни катта кисми айланадиган жойларга йуналтирилади. Ишлаб чиқариш сохасида капитал факатгина кулай шарт-шароитларни яратиш максадида сарф килинади. Аммо аксарият холларда озодликка эришган мамлакатлар иктисодиётида хорижий сармоялар асосий мавкеини эгаллаган булиб, улар одатда махаллий тадбиркорларга нисбатан ен беришни истамайдилар.

Озодликка эришган мамлакатларнинг купчилигида пайдо буладиган ва ривожланиб борадиган капитализм периферик характер касб этади. Бу шуни англатадики, у саноати ривожланган мамлакатлар капитализмидан нафакат ривожланиш даражаси буйича, балки энг мухими, ишлаб чикариш усулларнинг модели ва моддий неъматлар таксиоти буйича ҳам тубдан фарк килади. Капитализм марказлари, жамгаришнинг органик ва узаро алокадор доимий усиш жараёнида, миллий заминда пайдо булади ва ривожланади. Бу ерда жадал элементлари ривожланишидаги боғликлик мавжуд эмасдур. Мослашувчанлик (имитация) ахолининг бой, катламлари узлари учун зарурий булган барча нарсаларни кулга кирита оладиган махсус бозорларнинг ташкил топишидан бошланди. Бундай вазият. Ахолининг асосий кисмини камбагалликка махкум этиб, уларни бозорларда эркин муомалада булиш имкониятидан махрум этади.

Трансмиллий корпорациялар томонидан жорий килинган янги техникалар одатда кечанги кун мос келади, аммо уларнинг бозор нархлари жуда юкоридир.

Периферик капитализмининг ривожланиши асинхроник, нотенг холатда амалга ошади. Иктисодий усиш ва сиёсий демократия паралел равишда ривожланмай, балки купинча тескарихолатда булиб, бир-биридан сезиларли кадарузолашиб боради. Баъзи бор ривожланаётган мамлакатлар приферик капитализм моделини жорийкилар экан, уни четлаб утиш мақсадида купчилик холларда узига хосликларни хисобга олиб, ички кучлар ва маблағларни топиш оркали тараккиётнинг юкори чуқилари томон, харакат килмоқдалар.

Купчилик ривожланаётган мамлакатларнинг ухшаш томонлари, уларнинг кашшоклиги, ахолисининг колоклиги, ишсизлик даражасининг юкорилиги, саноати ривожланган мамлакатларда катта микдорда карздорлиги булиб хисобланади. Купчилик ривожланаётган мамлакатлар узининг тулаконли ижтимоий ривожланиши, ахолисининг яшаш даражаси буйича. Шимолнинг саноатлашган илгор мамлакатларидан 20-50 маротаба оркада колмоқда.

Халкаро меҳнат таксимоотида актив иштирок этиш, жахон хужалиги алокаларининг анча ривожланган системаси, оддий ва молиявий ресурсларнинг мамлакатлар аро окиб юрадиган кисми, иктисодий тараккиётнинг чексиз шарт-шароитларига айланиб колди. Мустакил давлат сифатида жахон хамжамиятида иштирок этиш оркали, ривожланаётган мамлакатларнинг барчаси 70 йилларнинг бошларидан эътиборан халкаро меҳнат таксимоотида катнашиш учун актив равишда интилмоқдалар.

Уларнинг халкаро меҳнат таксимоотида актив иштирок этиш зарурияти шундай асосланиб бериладики, улар тайёр махсулот ишлаб чикариш учун зарқрий булган барча нарсаларни етиштириш имкониятига эга эмасдирлар. Хозирги пайтда улар саноати ривожланган мамлакатлар учун хом ашй етиштириб берувчилар ҳамда нисбатан арзон ишчи кучларининг манбаи булиб хисобланадилар.

Халкаро меҳнат таксимоотида куплаб хужалик фаолияти доиралари жамлангандир. Энг муҳими, халкаро савдо базаларини ташкил этувчи хом ашёлар ва тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш барча иқтисодий ресурсларнинг тасарруф этилиши мумкин булган қисмларини ривожланаётган мамлакатлар ва бошқа дунёлар уртасидаги алмашинувини таъминлайди. Халкаро савдо асосан, энг камбағал ривожланаётган мамлакатлар учун ташқи даромадларнинг анча ишончли манбаи булиб қолади. Аммо, материал ва энергия сизимининг камайиши муносабати ривожланган мамлакатнинг усишида табиий хом ашёларнинг халкаро савдодаги тутган урни пасайиб бориш аниқ тенденцияларга эгадир. Шунга мувофиқ, у 1991 йилда жаҳон экспорти умумий улушининг 25% ини ташкил этади. Бир вақтнинг узида, бир қатор анъанавий товарларни кузда тутганда айнан уша ривожланаётган мамлакатлар уртасида улашларнинг қайта таксимланиши содир булаётир. Шунга қура, 70 йилларда 90 йилларга қадар, Африкадаги ривожланаётган мамлакатларнинг умумий экспорт ҳажмидаги улуши қисқариб борганлиги қайд этилади. У Осиё мамлакатларидан жунатилаётган молларнинг доимий усаётганлигига қарамасдан, 2 баробардан қупрок пасайиб кетади. Экспортни асоси ҳам ашёлардан иборат булган ривожланаётган мамлакатларда, уларнинг жаҳон бозорида эгаллаб турган позицияларининг ёмонлашувини тухтатиш имкониятига эга булган қушимча экспорт ресурсларини излаб топишга қучли эҳтиёж сезилмоқда. Бунинг учун, экспортнинг қилма-қиллигини таъминлаш: яъни чиқариладиган хом ашёларни қайта ишлаш, бошқа турдаги саноат маҳсулотлари ва бошқаларнинг жаҳон бозоридаги эркин ҳаракатини таъминлаш, энг муҳим устувор йуналишлардан бири булиб қолмоқда.

Анъанавий товарлар экспорти ҳажмини қенгайтириш борасидаги қупчилик муаммоларга қарамасдан, ривожланаётган мамлакатларнинг умумий жаҳон экспортидаги улуши секин асталик билан ошиб бормоқда. Шунингдек, у 1987 йилдаги 22% урнига 1992 йилга қелиб 24,7% га қадар ортди. 1993 йилга қелиб, улар экспортнинг физик ҳажми, саноати ривожланаётган мамлакатларда 1,2 % га қисқарганига қарамасдан, яна 10% га ортди. Ривожланаётган мамлакатлар жами экспортни таркиблаштириш қараёни содир булмоқда. Шунингдек, ривожланаётган мамлакатлар экспортдги саноат молларнинг улуши (рангли материалларни ҳисобга олганда) 1991 йилда 57,7% га етди. (минералли иситгичлар ҳисобга олинмаган 77,3%). Ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон саноати экспортидаги улуши ҳам ушиб бормоқда. У 1991 йилда, 1980 йилдаги – 11: ва 1970 йилдаги – 7,6% га нисбатан таққослаганда 19,5%га етди. 90 йиллар ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон экспортидаги улуши доимий ушиб тенденциясига эга, булганлиги ҳақида қувоҳлик беради. 90 йилларнинг урталарида уларнинг улуши саноат моллари экспорт ҳажмининг усиши муносабати билан 25% га қупйди.

Саноат экспорт ҳажмининг усишида, машина ва асбоб – уқуналар энг муҳим роль уйнайди. Уларни экспорт қилиш 1970-1991 йиллар

оралгида 90 маротаба якин усиб боради ва уларнинг усишида саноатнинг умумий улуши 35,7% ни ва товар экспортининг умумий хажми 22% ни ташкил этади. Умумий маълумотларга караганда, жахон саноати экспортида ривожланаётган мамлакатлар улушининг ортиб бориши, мохият ва масштаб жihatдан алохида мамлактлар эришган турли хилдаги ютуклардан ташкитл топади. Шунингдек, баъзи бир мамлакатлар 1980-1992 йиллар мобайнида хом ашёларни четга чиқариш хисобига узларининг халқаро меҳнат таксимотида катнашиш имкониятларини кучайтиришга эришдилар. (тахминан. Уларнинг сони 12 мамлактни: Эрон, Конго, Боливия, Парагвай ва бошқаларни узичига олади). Бошқа мамлакатлар эса, узларининг жахон экспортидаги шахсий улушларини, саноатда қайта ишланадиган махсулотларнинг ташки бозордаги актив ҳаракати хисобига ошириб бордилар. Уз навбатида, мазкур гуруҳлар уртасидаги алохида мамлакатлар эришган муваффақиятлар ҳам алохида ажратиб курсатилади. Олдинги уринда “янги индустриалмамлакатлар” бормоқда. Бошқа ривожланаётган мамлакатлар эса, экспортнинг асосини ташкил этувчи саноатни кучайтириш ва кенгайтириш борасида энг кам улушни кулга киритдилар. Баъзи бирлари эса, масалан, Африканинг энг йирик мамлақати хисобланмиш Нигерия, узларининг саноат экспортидаги улусларини кискартириб ташладилар.

Халқаро савдо мисолида, ривожланаётган мамлакатларнинг халқаро меҳнат таксимотида иштирок этиш натижаларини баҳолаш орқали жахон ҳужалиги тизимининг бутунлай нотенглик асосида қурилганлигини қуриш мумкин. Баъзи бир мамлакатлар ФТТ ютуқларидан фойдаланаётган бир пайтда, ривожланаётган дунёнинг қолган қисми олдиндек анъанавий индустриаллашувига, баъзи бир қисми эса индустриаллашувигача булган технологияларга асосланиб тараккий этмоқда.

Ривожланаётган мамлакатларнинг жахон иқтисодиётидаги аҳволи билан боғлиқ булган умумий ҳолатларни ҳарактерлаш орқали шу нарсани таъкидлаб утиш жоизки, қолоқ ривожланган мамлакатлар борган сари халқаро иқтисодий муносабатлар тизимидан “ажратиб” қуйилади. Бу билан боғлиқ булган фикрлар 1996 йилда савдо ва ривожланишга бағишлаб утқазилган (ЮНКТАД). БМТ конференциясида тақдим этилган (доклад) маърузаларининг авторлари томонидан келтириб утилган.

Доклад авторларининг фикрича Уругвай, Раунди, доирасида амал қилувчи глобал савдо битими маконини олган ГАТТ – қишлоқ ҳужалиги махсулотларини экспорт қилишда субсидитларини кискартириш қерақлигини таъкидлаб утади. Бундай вазият, қучсиз ривожланган мамлакатларга нисбатан қучли зарба булиб туради. Бугодой. Қанд, гушт ва бошқа турдаги озик-овқат махсулотларининг бозор нархлари ошиб бормоқда. 2000 йилга бориб, энг қамбағал мамлакатларнинг жами йиллик савдо қамомати 300-600 млрд. долларга усади.

Дунё савдосида хом-ашёлар ва озик-овқат махсулотлари улушининг қисқариши муносабати билан уларни ишлаб чиқаришга булган ихтисослашув узининг етакчилиқ ролини йукотди. Иқтисодий усишни

куллаб-куватлаш максадидаги хом-ашёвий ихтисослашув вактигина узининг ёрдамчилиги ролини бажаришга кодирдир. Иктисодий усишга нисбатан зарурий булган денимикани беришда, халкаро иктиодий алмашувининг оддий саноат товарлари ва хизматлари бозор каби шундай доирасини узлаштириш лозимки, бунда меҳнат сигими анча юкори булади. Халкаро савдонинг ривожланиш тенденциялари гувоҳлик берадики; сунгги ун йилликларда турли хилдаги хизматларнинг хажми ва аҳамияти бекиёс даражада усиб даражада усиб бормокда.

Ривожланаётган мамлакатлар узларининг бу йулдаги имкониятларидан актив равишда фойдаланишлари мумкин ва фойдаланмокдалар хам. Масалан, сайёхлик ва меҳнат билан боглик хизматлар турли хилдаги “ифлос” ва паст маош туланадиган ишлар учун ишчи кучларини экспорт килиш шулар жумласидандир.

Сайёхлик куп пайдан буён, купчилик ривожланаётган малакатлар учун хорижий валюталар тушумининг асосий манбаларидан бирига айланиб колди. Шунингдек, Египит учун туризм СКВни манбаларининг аҳамияти буйича, хорижий мамлакатларда вақтинчалик банд булган египитлик ишчилар хисобидан утказиладиган валюталар ва хорижий ёрдамлардан кейинги учинчи уринни эгалайди. Сунги йилларда туризм Туркияда юкори суратлар билан ривожланиб бормокда. Бу курсаткич туризмнинг умум жахон микиёсидаги 4% ли усиш курсаткичи билан такосланганда, йилига 8%ни ташкил этади. Туркия купрок миллий иктисодиёт ушбу тармогининг динамик ривожланиши билан фарк килувчи беш мамлакат каторига киритилади. Шу нарса кутиладики, 2005 йилга бориб бу мамлакат сайёхликдан тушадиган даромаднинг улчами буйича дунёда бчи уринни эгалайди.

Туркия рекрацион хизматларнинг паст бахолари билан боглик булган имкониятларига мофик асосий ракиблар хисобланиш Греция ва Испанияда булган ракобатда галаба козониш эҳтимолига эгадир. Сунги йилларда ишчи кучларини экспорт килишдан келадиган валюта тушумлари айнан ривожланаётган мамлакатларда анча юкори суратлари билан усди ва йилига 10% ни ташкил этди. Бу манбаларда сезиларли суммаларни кулга киритаётиб, купчилик ривожланаётган мамлакатлар ишчи хизматлар буйича узларига мос булган экспорт ихтисослашувларини яратмокдалар. У кисман, валюта булиб хисобланади. 80 йилларнинг бошлардан эътиборан токи хозирги вақтга кадар ишчи кучларини экспорт килиш, Покистон иктисодиётига антисасарали таъсир курсатмокда. Покистон учун хорижий мамлакатлардаги ишчилар хисобидан утказиладиган валюта тушумлари, товарлар ва хизматларни экспорт келадиган тушумлардан беш маротаба ортиқдир. Бу курсаткич Египт учун 4040ни, Марокко учун – 50%, Туркия учун – 60 Хиндистон учун – 80%ни ташкил этади.

“Кашшоклик боткоги”дан кутилишга интилиш, иктисодиётнинг илгор тармоклари ривожланишга имконият яратиш, иктисодиётнинг барча тармоқларини ривожлантириш, ривожланаётган мамлакатлардан хорижий

сармояларни изчил жалб килишни талаб этади. Бундай мақсадларда, инвестиция муҳим қафолат шарт-шароити мавжуд бўлган махсус иқтисодий зоналар ташкил этилади.

Купчилик ривожланаётган мамлакатларни кучайтириб бериш жарёни осон кечмади. Шунингдек 1992 йилда ривожланаётган мамлакатларга қиртилган тугридан-тугри инвестицияларнинг миқдори 51,5 млрд. долларни ташкил этган даражасига нисбатан икки баробардан ҳам кпроқдир. Жаҳон банкининг маълумотига қараганда , ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига хусусий капиталларни жалб қилиш 1994 йилга қелиб янада кучайди ва 1990-93йиллари оралигидаги даврлар билан таққослаганда унинг усиш даражаси тез қисқарганлигига қарамасдан, унинг миқдори 173 млрд. долларга тенг бўлган рекорд натижага эришди. Шунга қарамасдан , янги фонд бозорларидаги акцияларга банд этилган портфель қуйилмалар 1993 йилдаги 46,9 млрд. долларга тенг бўлган рекорд даражадан 39,5 млрд. долларга қадар пасайиб борди. Ўз навбатида банкларда депонингланган ва облигацияларга қуйилган хусусий сармояларнинг қиймати 45,7 млрд. доллардан 55,5 млрд. долларга қадар усиб борди, тугрисидан тугри хорижий инвестициялар эса 66,6 млрд. доллардан 77,9 млрд. долларга қадар ошди. Қайд этиб утиш жоизки, 1993 йилда ривожланаётган мамлакатларнинг узлари ҳам 14 млрд. доллар миқдоридаги сармояни хорижий мамлакатларга экспорт қилдилар.

“Эрнест ва Янг” америка консолтинг фирмаларнинг берган баҳоларига қура яқин йилларда ривожланаётган мамлакатлардан энг кузга қуринганлари: Хитой, Хиндистон, Индонезия , шунингдек Мексика ва Бразилия қаби мамлакатлар бўлиши мумкин.

Ривожланаётган мамлакатлар хусусий сармояларини жалб қилар экан энг муҳими, улар динамиқали усиш имқониятига эга бўлган ва иқтисодиётнинг истикболи порлоқ бўлган мамлакатлар томон илғарилаб бормоқда. Бугунги кунда хусусий инвестицияларнинг 80% ривожланаётган мамлакатларнинг 20404га тугри келмоқда. Бунда асосий уринни Шарқий Осиё ва Лотин Америкаси мамлакатлари эгалламоқда. Кучсиз ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг туйргунлиги ва энг муҳим сиёсий вазиятнинг борқарорлиги, купинча саноати ривожланаётган мамлакатлардан келаётган ишбилармон доираларни қучитиб қуймоқда. Ушбу мамлакатлар томонидан уюштирилаётган давлат ёрдамлари, сунги йилликлар давомида етарли даражада барқарор амалга оширилган бўлиб, 90 йилларининг урталаридан этиборан уларнинг миқдори сезиларли даражада қисқартирилган. Халқаро валюта фонди аналитик маълумотларга қараганда 1994 йилда бутун дунё бўйича инфляциянинг олдини олиш мақсадида давлат йқллари орқали 59 млрд. долларга тенг бўлган расмий ёрдамлар уюштирилган бўлиб, бу курсатғич 1993 йилдагига нисбатан 3 млрд долларга қамдир. Ривожланган мамлакатларнинг ривожланаётган мамлакатлар билан узаро давлат миқийсида ҳамқорлиги узининг меёрига етган 1990 йилдаги даражаси билан таққослаб қурилганда, бу рақам 12 млрд. долларга қамайиб борган. Бу пайтда

иктисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти томонидан уюштирилаётган ёрдам хаммаси булиб, улар жами ялпи миллий махсулротнинг 0,3% ини ташкил этган муҳим томони шундаки, Африка мамлакатларига нисбатан уюштирилаётган барча ташки ёрдамнинг қарзларнинг қоймқлари шаклида қарбғи томон қойтиб қетмоқда, 90 йилнинг урталарида Африканинг Сахарадан жанубга булган минтақасидаги мамлакатларнинг қарзлари 211млрд. долларни ташкил этган булса, 1984 йилдан буён Африка давлатлари қредитларига қарзларининг 150млрд долларига яқинини тулашга мувофак булдилар . Африканинг барча минтақаларидаги умумий қарзлари 303 млрд. долларни ташкил этиб, у Африка мамлакатлари йиллик экспорт даромадларининг 204% гача тенгдир.

1994 йилнинг охирига қелиб энг катта ташки қарз Мексика ва Хитойда булиб, унинг миқдори Мексикада 5 млрд. долларни , Хитойда 111 млрд. долларни ташкил этади. Осиё мамлакатлари булиб ҳисобланувчи-Тайланд, Жанубий Корея, Хиндистон, Филипин қабди давлатларнинг ташки қарзлари тез суратлар билан ушиб боровқда. Осиё минтақаси ривожланаётган мамлакатларнинг дунё миқёсида ушиб бораётган қарзларининг ярмисига яқинини узи қамлаган булиб, унинг миқдори 1994 йилнинг охирига қелиб, 1,7 трлн. долларни ташкил этди ёки 1993 йилги даражага нисбатан 10% юқоридир. Ташки қарздорларнинг бундай усиши, янги давр тарихада эришилган рекорд натижа булди.

Лотин Америка мамлакатлари ташки қарзларининг ушиб бораётганлиги ҳам бир неча бора қурсатилди 3% мавжуд ташки қарзларни аҳоли жон бошига нисбатан ҳисобланганда мазкур мамлакатлари бошқа мамлакатларга қараганда анча олдинда туради бу қурсатгач Осиёда 250 долларга тенг булса, Лотин Америкасида эса 1000 долларни ташкил этади.

Ривожланаётган мамлакатлар амалдаги қарзлари ҳусусий капитал қуйилмалари ҳисобтдаги мулкӣ муносабатлар орқали тулланиб боради. Қредитор мамлакатлар орасида Япония биринчи уринни эгаллаган булиб, унинг ривожланаётган мамлакатлардаги , биринчи навбатда Осиё мамлакатларидаги қредтларининг миқдори 236 млрд. долларга етди. Кейинги уринни – 147 млрд. доллар миқдоридаги қурсаткич билан АКШ эгаллаган булиб, уларнинг ярмиси Лотин Америкаси мамлакатларига туғри қелади. Учинчи уринда эса Германия туради – 106 млрд. доллар миқдоридаги сармояларни четга қикарган мамлакат булиб ҳисобланади. Уз навбатида Франция ҳамқорижий мамлакатларга унча катта миқдорда булмаган қредитларни берувчи давлат ҳисобланади – унинг миқдори 103 млрд. долларни ташкил этади. Унинг қарздорлари булиб, асосан Африка ва Осиё мамлакатлари булиб ҳисобланади.

Ривожланаётган мамлакатлар томонидан қарзларнинг қайтарилиши энг огир муаммо булиб қолаётган бир пайтда, қарздорлиққа қарши қурашнинг бирдан-бир йули, бу қредитормамлакатлар қарзларининг қечиб юбориладиган умумий миқдорини 75-100%га етқизиш қузда тутилган

булиб, бундан кузланган бош мақсад, 80 йиллардан буён қарзларининг миқдори юқори суръатлар билан ушиб келаётган мамлакатларга нисбатан енгиллик беришдан иборатдир.

Юқорида таъкидлаб утилганидек, янги халқлар меҳнат тақсимооти, қўғиқлик ҳолларда трансмилий корпорациялар томонидан шакллантирилади. Улар айнан ривожланаётган мамлакатларни ўз манфаат зоналари деб билиб, ўз ишлаб қўғиқларини ўшбу зоналарга жойлаштирадиларки, у ерда ишлаб қўғиқшни ташкилд этиш иқтисодий ва технологик жихатдн юқори фойда келтиради.

Трансмилий корпорациялар ва ривожланаётган мамлакатлар уртасидаги муносабатларнинг кенгайиши асосан 80 йиллардан бошланди. Бунга қўғиқ жихатдан , ривожланаётган мамлакатларда қабул қилинган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳақидаги бир қатор қўғиқларнинг қайта қўғиқ қўғиқлиши , қатта имқониятлар яратди. Бу йилларда трансмилий корпорациялар ва ривожланаётган мамлакатлар уртасида пайдо буладиган ҳар қил қўғиққўғиқлик ҳолатларнинг суд орқали муҳоқма этилиши қамайиб бераётганлиги ва қандай ҳолатларга барҳам бераётганлиги қайд этилади.

Трансмилий корпорациялар қўғиқлик ривожланаётган мамлакатларда юқсак ўзғаришларни вужудга келтираётганлиги билан бар қаторда, ўшбу қўғиқлар техник тараккиётининг ички омилларига жуда қатта имқониятлар очиб бермоқда. Амалиёт шуни қўғиққўғиқдаки, трансмилий корпорациялар “ўқинчи дунё” мамлакатларининг ривожланишида юқсак аҳамият қасб этмоқда. Булар қўғиқдагиларни ўз ичига олади:

- ◆ Бир қатор тармоқларда қўғиққўғиққўғиқ техника ва технологиялар етқазиб бериш (енгил саноат, тўқимачилик саноати, электрон саноати). Трансмилий корпорациялар инвестор сифатида ҳам, шўғиққўғиқдек инвестиция товарлари ёқи технологияларини (лицензияларини) етқазиб берувчилар сифатида ҳам муҳим роль ўйнайди.

- ◆ Ривожланаётган мамлакатларни ҳом ашё экспорт қилувчилардан тайёр маҳсулотларнинг сотувчиларига айлантериш. Бундай бевосита қўғиққўғиқ, ривожланаётган мамлакатлар ишлаб қўғиққўғиқдаги тарқибий ўзғаришлар ўқун тўғридан тўғри инвестициялар йўналишидаги молиявий ресурсларни оддий жойлаштиришга нисбатан анча муҳим ҳисобланади.

- ◆ Шу жўғиққўғиқдан, трансмилий корпорациялар анъанавий жараёнларининг тезлашўғиқни таъминлайди. Технологик инновациялар асосан саноати ривожланган мамлакатларда тўғиқланган бўлиб, сўғиқ 10 йилликларда улар бир қатор мамлакатларда, асосан “янги индустриал муҳитда” қўғиқ тарқалгандир. Технологияларни қўғиққўғиқни, атроф-муҳит билан бўғиққўғиқ бўлиши мўғиққўғиқ. ТМҚ филиалларининг фаолияти улар танлаган мамлакатларнинг табиати ўқун, шўғиққўғиқдек инсонларнинг манфаати ва уларнинг ҳаётига таҳдид солмаслиги лўғиққўғиқ. Шу муносабат билан ҳўғиққўғиқ шўғиққўғиқдек хорижий қўғиққўғиқлар ўғиққўғиқдан назоратни ўғиққўғиқ

максадида ривожланаётган мамлакатлардаги тартибот миллий органларининг фаолиятини кучайтириш талаб этилади.

♦ Шунингдек, ТМКлар ривожланаётган мамлакатлардаги мавжуд бандлик муаммоларини ҳам бартараф этадилар. Шунга қарамадан, таъкидлаб ўтиш жоизки, тугридан –тугри инвестициялар билан бевосита боғлиқ бўлган ишчи уринлар унчалик қўп бўлмасдан ривожланаётган дунёдаги иқтисодий актив аҳолининг 1% идан камроқ қисmini таъминлай олади.

♦ Халқаро ташкилотлар ривожланаётган мамлакатларга техник ёрдамларини қўйишда ТМКлар имкониятидан фойдаланишни тақлиф этадилар. Ўз навбатида ривожланаётган мамлакатлар ҳукуматлари ҳам ТМКларни ўз иқтисодиётларига қўпроқ жалб этиш борасида қўраш олиб бормоқдалар. Бунга қўйидаги мисолни келтириб ўтишимиз мумкин:

“Женерал моторс” америка компанияси 2005 йилга бориб ўзининг осий –тинч океани минтақаси бозоридаги ўлушини икки баробарга ошириш мақсадида, ўнинг 10% га қадар қўпайтиришга ҳаракат қилмоқда. Бундай мақсадларда компания Филиппинда ёки Таиландда қиймати 1 млрд. Долларга тенг бўлган машина ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқарувчи заводни бунёд этишга ҳаракат қилмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, Таиланд автомобил бозорларининг ривожланиши учун энг қўлай жой бўлиб ҳисобланади. Шўнинг билан бир қаторда, Филиппин ҳам “Женерал моторс” компаниясига солиқ ва бож енгилликлари билан боғлиқ бўлган бир қатор шарт –шароитларни тақлиф этмоқдаки, буларнинг барчаси завод қўрилиши билан боғлиқдир.

Жаҳон ҳужалиги ва халқаро иқтисодий муносабатлар ривожланишининг объектив қўнунларига бўйсунган ҳолда, ривожланаётган мамлакатлар ҳусусий мақсадлар билан ижтимоий –иқтисодий муаммоларнинг ҳамда ТМКларнинг мамлакатлар иқтисодиётидаги манфаатларига мос қўлуви зарурий параметрларни излаб топмоқдалар.

Адабиётлар.

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.
2. Пейро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.

9-Мавзу. “Янги индустриал мамлакатлар” нинг халкаро иктисодий муносабатлари.

1. “Янги индустриал мамлакатлар” нинг умумий характеристикаси. (ЯИМ)
2. ЯИМ иктисодий моделларининг узига хос томонлари.
3. ЯИМ –халкаро меҳнат тақсимооти системасида.

XX асрнинг 60-80 йиллари ривожланаётган мамлакатларнинг умумий тузилишида глобал ўзгаришларни вужудга келтирган давр бўлиши билан бир каторда, ЯИМ ижтимоий –иктисодий тузилишида ҳам юксак ўзгаришлар даври бўлди.

“Янги индустриал мамлакатлар” ривожланаётган мамлакатларнинг қўчилигидан параметрларнинг барча системалари бўйича ажралиб туради.

ЯИМни ривожланаётган мамлакатлардан фаркланиб турувчи томонлар, уларни ривожланган капиталистик мамлакатлардан ҳам ажратиб туради. Улар ривожланишнинг “Янги индустриал” модели сифатида мавжуддир. Бу характерли томонлар, Лотин Америкасидаги ҳамда Осиёдаги ЯИМнинг ривожланиш тажрибасини анализ қилиш жараёнида аниқ кузга ташланади.

Лотин Америкасидаги ЯИМ ривожланиш тажрибасининг муҳим ролини пасайтирмасдан туриб шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, Осиёдаги ЯИМ, айнан: Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур, қўчилик озодликка эришган мамлакатлар учун халқ ҳужалигининг ички динамикаси бўйича ҳам, ташқи иктисодий муносабатларнинг экспанцияси бўйича ҳам, ривожланишнинг узига хос намунаси бўлиб қолдилар. Одатда, “Янги индустриал мамлакатлар” каторига Осиёдаги туртта қайд этилиб ўтилган Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур шу билан бир каторда Лотин Америкасидаги ЯИМ –Аргентина, Бразилия, Мексика каби мамлакатлар таалукли бўлиб ҳисобланади. Номма –ном санаб ўтилган барча мамлакатлар ЯИМларнинг биринчи авлодлари ёки биринчи қалдирғочлари бўлиб ҳисобланади. Уларнинг орасида “ЯИМ”нинг сунғи авлодлари етишиб чиқмоқда. Масалан: иккинчи авлод мамлакатларига Филиппин, Хитойнинг Жанубий чегаралари ва бошқалар қиради. “Янги индустриаллашувнинг” бутун бошли зоналари, яқин минтакаларда ўз таъсирини ўтказаятган иктисодий ўсувчанлиги юқори бўлган қўтблар пайдо бўлмоқда.

БМТ томонидан ишлаб чиқарган методика бўйича ЯИМ каторига қиравчи мамлакатлар у ёки бу қўтериялар бўйича алоҳида ажралиб туради. Улар қуйидагилардан иборатдир:

◆ Яҳоли жон бошига тўғри қеладиған ялпи ички маҳсулотларнинг миқдори.

◆ Унинг ўртача йиллик ўсиш сўръати;

- ♦ ЯИМ таркибидаги кайта ишлаш саноатининг умумий миқдори. У 20% атрофида бўлиши керак;
- ♦ Чикариладиган товарлар умумий миқдорига нисбатан саноат маҳсулотларининг улуши ва экспорт миқдори;
- ♦ Хорижий мамлакатларга чикариладиган тугридан –тугри инвестицияларнинг умумий миқдори;

Бу курсаткичлар бўйича ЯИМ нафакат ривожланаётган мамлакатлар олдига ажралиб туради, балки айрим ҳолларда бир қатор саноати ривожланган мамлакатлар ҳам ушбу курсаткичлар бўйича устунликка эга бўлади. Масалан, Тайвань, 1952-93 йиллар оралигида ЯИМ ҳажмини 170 маротаба устирди. (аҳолининг узишига нисбатан 2,5 маротаба ортиқроқдир), ташки савдо ҳажмини эса 543,6 маротабага оширди. Инфляциянинг паст даражада сақланганлиги шароитида –3,6%, иқтисодий узишнинг уртача йиллик суръати 8,7% ташкил этди. Тайвань ижтимоий ривожланиш курсаткичлари бўйича дунёнинг илгор мамлакатлари қаторига киритилади. Аҳолисининг жон бошига тугри келадиган ЯИМ нинг ҳажми 12 минг долларни ташкил қилади. (90 йилларнинг урталарида).

Осиё регионидagi мамлакатларнинг 30 йил оралигидаги иқтисодий ривожланиш суръати ҳисоблаб қурилганда (1960-1990) унинг миқдори йилига 5%ни ташкил этган, уша пайтда бу курсаткич Европа мамлакатларида 2%га тенг бўлган. Бу пайтда, Тайванди узиш суръати жуда юқори бўлган. Шунингдек, 90 йилларда Ж.Корея 8%, Сингапур 8%, Малайзия 9% йиллик узиш суръатига эга бўлган.

“Янги индустриал мамлакатлар” иқтисодий ривожланиш суръатининг юқорилиги улар аҳолисининг яшаш шароитлари яхшилаб бораётганлиги билан уйғунлашиб кетади. Шунингдек, 60 йилларнинг урталаридан 90 йилларнинг бошларига қадар утган давр ичида аҳоли жон бошига тугри келадиган йиллик даромад бу мамлакатларда 4 маротаба ўсди. Халқаро экспортларнинг прогноз қилишича, 2010 йилга бориб шарқий Осиё Ғарбий Европани ялпи миллий маҳсулотнинг ҳажми бўйича қувию ўтади, 2020 йилга борганда эса Шимолий Американи қувиб ўтади.

13 –жадвал.

Осиёнинг “Янги индустриал мамлакатлар”идаги ялпи ички маҳсулотнинг узиш суръати (%)да

Мамлакатлар	1980-90 йиллар урталарида	1991 й.	1992 й.	1993 й.	1994 й.
Ж.Корея	9,9	8,3	7,3	6,4	7,6
Тайвань	8,3	7,3	6,7	6,7	6,9
Гонконг	7,1	4,0	5,8	5,4	5,5
Сингапур	6,3	7,0	6,1	6,0	6,1
Малайзия	5,1	8,6	8,5	7,6	7,5

Сингапур хакида шуни алохида таъкидлаб утиш жоизки, у 1995 йил Жанубий шаркий Осиё давлатлари ичида биринчи булиб “индустриал ривожланган мамлакат” статусини кулга киритди. Бундай унвон унга иктисодий хамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) томонидан расман эълон килинди. Баркарор иктисодий узишнинг 3 йиллиги давомида Сингапурга нисбатан паст ривожланган 10 мамлакат доирасидан ажралиб чикиб, дунёнинг бой давлатлари каторидан жой олди. (ахоли жон бошига тугри келадиган ялпи миллий махсулот хисобига). Сиёсий баркарорлик шароитида мамлакатнинг саноати йилига уртача 8,4% тезлик оборотида эга булди, мамлакатдаги аҳолининг хам бири эса уз яшаш даражасини уртача етти маротаба орттирди. Сингапурдаги хар бир аҳолининг уртача статистик даромади 1995 йилда 22,3 долларни ташкил этди. АКШ собик метрополиялар хисобига Буюк Британиядан анча юкори туради.

Уз навбатида Гонконг хам Буюк Британиянинг собик колонияси булиб хисобланар эди, кейинчалик эса у купчилик ижтимоий-иктисодий курсаткичлар буйича узининг метрополияли даражасидан юкори поғонага кутарилди.

“ЯИМ”нинг иктисодий модели ва унинг муваффакиятли ривожланиш томонлари караб чикилаётганда, унинг муваффакиятларини таъминлаб берувчи ташки ва ички даражасидан юкори омиллар хусусида хам тухталиб утилади. Куруниб турибдики, омилларнинг бу икки грух, ЯИМ ҳукуматлари томонидан олиб борилаётган нозик, мақсадли сиёсатлар оркали тулдириб турилади. “ЯИМ”нинг ички тузилишидаги муаммоларга, ҳамда уларнинг хужалик механизмлари тадрижга асосий эътиборни қаратмасдан, ЯИМ ташки иктисодий омилларининг узига хос томонлари ва унинг Осиё “аждархолари”нинг кучайиб боришидаги ҳамда Лотин Америкаси ЯИМининг ривожланишидаги рол хусусида тухталиб утамыз.

Жахон тажрибаси гувоҳлик бермоқдаки, халқаро иктисодий хамкорликка актив қиришаётганда, у ёки бу мамлакатлар асосий ишни хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳамда ташки савдонинг узишига зарурий булиб хисобланадиган шароитларни яратишдан бошлайди. Шундай экан, бу мамлакатлар уз иктисодиётлари доирасида технологик халқларнинг барча бугинларидан фойдаланган ҳолда таркибий қайта қуришларга –ҳом ашёлардан эса технологик сизими юкори булган тайёр махсулотларга ута бошлайди. Тармоқларни ривожлантириш ва қайта таъмирлаш учун экспортдан тушган даромадлардан кенг фойдаланиш, халқаро меҳнат тақсимооти қуламида анча истикболли ва “фойдали” усул булиб хисобланади.

АКШ, Германия, Япония каби бир қатор мамлакатлар худди мана шу йуллар оркали тараккий этган. Шунингдек, АКШ асосан хом ашё, мевалар, пайта, асал, қумир ва шунга ухшаш бир қанча махсулотларни экспорт қилишдан бошлаган. ГФР эса, 50 йилларда –қумир, қора металллар, химиявий махсулотлар сингари бир қанча махсулотларни экспорт қилган.

Япония тукумачилик, металлургия, химия махсулотларини экспорт килишдан бошлаган.

60 йилларда Шаркий Осиё ва Лотин Америкасидаги бир катор мамлакатлар –“ЯИМ” худи шу йул оркали ҳаракат килдилар.

Уларнинг барчаси иктисодий усишнингташки омилларидан самарали фойдаландилар. Шу уринда, саноати ривожланган мамлакатлардан хорижий сармоялар, техника ва технологияларни кенг микёсда жалб килинганлигини таъкидлаб утиш лозим булади.

Кайси сабабларга кура “янги индустриал мамлакатлар”ни ривожланаётган дунёдаги бошка мамлакатлардан ажратиб курсиш мумкин?

Бир катор сабабларга кура, “янги индустриал мамлакатлар” нинг баъзи бирлари саноати ривожланган мамлакатнинг муҳим сиёсий ва иктисодий манфаатлари таъсир доирасига тушиб колди. Шунингдек, АКШнинг сиёсий манфаатлари таъсир доираси, асосан Шаркий Осиё мамлакатларининг “коммунистик таъсирига” карши турувчи Тайвань ва Жанубий Корея мамлакатларига карши каратилди.

Бу мамлакатларга чексиз иктисодий ва харбий жихатдан куллаб куватлаш ёрдамлари курсатилди. Масалан, Тайванга 1,5 млрд. доллар микдорида ёрдам курсатилди. 1950-1965 йиллар оралигидаги АКШ нинг ёрдами, Тайванда жалб этилган жами инвестицияларнинг 34% ини ташкил этди, шу жумладан 74% инфраструктурага, 59% кишлок хужалигига ва 13% саноатга жалб этилди. Буларнинг хаммаси Тайван иктисодиётининг ривожланишида ташланган ижобий кадам булди.

“ЯИМ” замонавий иктисодий таркибининг шаклланишида, тугридан – тугри инвестицияларнинг таъсири катта булди. 80 йилларнинг биринчи ярмида “ЯИМ” иктисодиётидаги тугридан –тугри инвестицияларнинг микдори, ривожланаётган мамлакатлардаги тугридан –тугри сармоя куйилмаларининг 42% ига етди. Саноати ривожланган мамлакатлар орасида АКШ “янги индустриал мамлакатлар” даги ишбилармонлик сармояларининг энг кузга курунган инвестори булиб хисобланади. Улардаги тугридан –тугриинвестицияларнинг усиши, хорижий мамлакатлардаги худди шундай инвестициялар умумий микдорининг 10% ини ташкил этади. “ЯИМ” даги тугридан –тугри инвестицияларнинг микдори буйича Япония иккинчи уринда туради.

Япония инвестициялари, “ЯИМ” нинг индустриаллашувига ва улар экспортининг ракобатбардошлигини оширишга имконият яратди. Улар “ЯИМ” ни саноатда кайта ишладиган махсулотларнинг йирик экспортларига айланишида муҳим роль уйнайди. Бундай инвестициялар факат 1982-1985 йилларнинг узида Тайванда 2 мартадан купрок, Гонконгда 61%га усди.

Бу пайтда Япония сармояларининг иштирокида, ушбу мамлакатларни юкори сифатли тайёр махсулотларнинг экспортёрлари булиб колишига имкон берувчи йирик ишлаб чикариш базаси ташкил этилди. 80 йилларнинг бошларидан эътиборан, Япония инвестициялар умумий

микдорининг ярмисидан купрогини ташкил этди ва улар иштирокида станоклар, электроника жихозлари, денгиз кемалари ва бошқаларни ишлаб чиқариш бўйича комплекс барпо этилди.

Осиёдаги “ЯИМ” учун ну нарса характерли булдики, улардаги тадбиркорлик сармоялари, биринчи галда кайта ишлаш саноати ва хом ашё тармоқларига томон йуналтирилди. Уз навбатида, Лотин Америкасининг “ЯИМ” даги ишбилармонлик сармоялари эса, купрок савдо, хизмат курсатиш соҳаси ва кайта ишлаш саноатига жалб этилди. Хориж хусусан сармояларининг кенг микёсда тарқалиши шу нарсага олиб келдики, “ЯИМ” да хорижий сармоялар иштирок этмаган бирорта ҳам иқтисодий тармоқ қоламди.

Куйида 1993 йилдаги Лотин Америкаси ва Осиёнинг “ЯИМ” бозоридаги куйилмаларнинг даромадлилик даражаси курсатилган (%) ларда:

Аргентина –57,96
Бразилия –83,5
Мексика –39,87
Чили –38,92
Индонезия –78,67
Ж.Корея –26,03
Тайвань –103,98
Таиланд –121,27
Филиппин –165,18

Куриниб турибдики, Осиёнинг “ЯИМ” идаги инвестицияларнинг даромадлилик даражаси Лотин Америкаси мамлакатлариникидан сезиларли даражада юқоридир.

Конуний шундай савол тугилади: нима учун хориж хусусий сармояларнинг барчаси Осиё минтақасидаги баъзи бир мамлакатларга нисбатан активрок кириб боради?

60 йилларнинг охиригига келиб, дунё хужалиги ривожланишидаги вазият шу қадар мураккаблашдики, трансмиллий корпорациялар ривожланишнинг манфаатлари ва стратегиялари Осиёдаги бир қатор давлатларнинг имкониятлари ва интилишлари билан мослашиб борди. Ривожланаётган мамлакатлар импортидаги турли хилдаги чеклашлар ва уларнинг унча қатта булмаган тулов қобилиятига дуч келаётган трансмиллий корпорациялар, жойларда мос ишлаб чиқаришларни йулга қуйиш мақсадида, сармояларни четга чиқариш орқали товарлар экспортини қисман янгилаш томон қадам қуймоқда. Трансмиллий корпорацияларнинг худди шу йуалишлардаги фаолияти, ривожланган мамлакатлар туйинган бозорларининг қонъюктураси, рақобатнинг авж олиши ва ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш учун қурашиш орқали амалга оширилмоқда. Трансмиллий корпорациялар, узлари фаолият курсатаётган жойларда ишлаб чиқаришни илмий асосда ривожлантиришга муҳим эътибор қаратади. Характерли томони шундаки,

“Осиё аждархолари” халқаро иқтисодий конъюктураларининг бундай узғаришларни қабул қилишга ва улардан ўз мақсадлари йулида фойдаланишга тайёр эканлиги маълум бўлди.

Трансмиллий корпорацияларни, айнан Осиё минтақасига жалб қилишда қуйидаги шарт –шароитлар муҳим аҳамият касб этди.

1. “Янги индустриал мамлакатлар” нинг фойдали жугрофий аҳволи. Уларнинг барчаси дунё савдо иқтисодий йулларининг чоррахасида, яъни жаҳон ҳужалиги марказлари бўлмиш –АҚШ ва Японияга яқинроқ жойлашган.

2. “Янги индустриал мамлакатлар” нинг барчасида саноати ривожланган мамлакатларга нисбатан муносиб бўлиб ҳисобланадиган автократик ёки шунга яқин бўлган сиёсий муҳитлар яратилди. Уларда сиёсий барқарорлик таъминланди ва сиёсий ҳамда демократик узғаришлар иқтисодий ислохотлар фойдасига томон қаратилди. Хорижий инвесторларга улар инвестицияларининг хавфсизлиги учун юқори даражали қафолатлар таъминланди.

3. Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар” аҳолисига ҳос бўлган меҳнатсеварлик, интилувчанлик, тартиблилик, матонатлилик сингари ноиқтисодий омиллар ҳам катта аҳамият касб этади. Бу омилар маълум даражада Осиё ва Лотин Америкасидаги –ЯИМ нинг икки модели уртасидаги ўзига ҳос бўлган беллашувда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Бу моделларнинг ўзига ҳос томонлари нимада?

Биринчиси -миллий иқтисодиётнинг ташқи бозор ва экспортга томон устивор йуналишлар орқали ривожланишини тушунтириб беради.

Иккинчи модель –импорт урнини эгаллашга қаратилган.

Юқорида биринчи моделда курсатиб утилгандек, асрнинг охирига келиб АҚШ, иккинчи жаҳон уришудан кейин –Гарбий Овropa давлатлари, Япония, кейинчалик эса Осиёнинг ЯИМ ҳам шу йулдан боришди. Иккинчи модель эса сезиларли даражада Лотин Америкасининг Яим томонидан ўзлаштириб олинди.

Жазон тажрибаси шуни курсатадики, импор урнини эгаллашга қаратилган ишлаб чиқаришни ривожлантириш стратегиялари бир қатор ривожланган мамлакатларнинг иқ тараккиётида муҳим роль ўйнайди. Импорт урнини эгаллаш стратегиялари ҳужалиқ тарқибининг ҳилма – ҳиллигини таъминлаш имкониятини яратади. Қупчилик ривожланаётган мамлакатларда улар учун янги ва муҳим бўлиб ҳисобланувчи мамлакатларда, улар учун янги ва муҳим бўлиб ҳисобланувчи бир қатор ишлаб чиқариш тармоқлари барпо этилди, қупчилик муҳим йуналишлар бўйича ўз –ўзини таъминлаш даражаси ўсди.

Шунингдек, импорт урнини эгаллашнинг динамик ва самарали даври, вақтнинг қуп оралигини банд этмайди. Иқтисодиётни тубдан ислох қилишда асосий йул бўлиб ҳисобланувчи импорт урнини эгаллашга мулжалланган ишлаб чиқаришни ривожлантиришни асосий уринга қуйувчи барча мамлакатларда ўз-ўзидан жиддий инкирозлар бўлиб ўтмоқда. Гап шундаки, хорижий компаниялар имтиёзли қредитлар ва бошқа томондан

ракобатлилик мухитининг йуклиги ва протекционизмга асосланган миллий иктисодиёт фаолият курсатишининг “куллаб –кувватлаб турилувчи” мухити, тез мослашувчан ва самарали иктисодий тизимларнинг вужудга келишига йул қуймади. Умуман олганда, импорт урнини эгаллаш сиёсати, ривожланаётган мамлакатлар фаолиятининг дунё хужалигида туб узгаришлар ясашига йул қуймайди.

Бундан ташқари, импорт урнини эгаллаш сиёсати нафакат ташқи омилларни пасайишига йул қуймайди, балки унинг ушшани ҳам таъминлайди. Импорт урнини эгаллаш принципларига узок вақт таянилганда, колоклигини бартараф этиш имконияти пайдо булади ҳамжа микёсидаги тараккиётга эришишни таъминловчи иктисодиётдаги етакчи тармоқларни вужудга келишга халақит берувчи тусиқларга барҳам берилади.

Протекционизм, ички бозорларни ва бизнесни химоя қилиш соралари сифатида қисман самарасиз ишалётганига қарамасдан, унинг монопол ҳолати ва баҳоларининг кескин усаётганлигидан фойдаланиб фойда олаётган маҳаллий корхоналарни куллаб –кувватлайди.

Импорт урнини эгаллаш даври, қупчилик, ривожланаётган мамлакатларда, шу жумладан “янги индустриал мамлакатлар” да ҳам уз ниясига етди.

4. Импорт урнини эгаллаш стратегияси Лотин Америкасидаги ЯИМ (Бразилия, Аргентина, Мексика) учун хилма –хил миллий иктисодиётни барпо этиш ва бир қатор товарларни ишлаб қилариш буйича жаҳонда салмоқли уринни эгаллаш учун имкониятлар яратиб, узининг ижобий родини уйнайди. Нима булганда ҳам бу мамлакатлар саноати ривожланган мамлакатларга нисбатан колоклик даражасини бартараф этиш учун зарурият булган шарт –шароитларни ярата олмадилар. Лотин Америкасидаги ЯИМ қучайиб иктисодий потенциалга эга булишларига қарамасдан, Осиёдаги ЯИМга нисбатан анча колок булиб ҳисобланади. Масалан, Бразилиянинг ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) Шарқий Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар” нинг умумий ялпи ички маҳсулотига нисбатан бироз қамроқдир. Лотик Америкасидаги экспортининг салмоқли ушшига эга булмасдан туриб, уз иктисодиётларини талаб даражасида тубдан ислох қилишга эриша олмадилар.

Иктисодий ушш суръатларининг натижаларига қараб, ички иктисодий муаммоларни бартараф этиш учун қамчиликларга йул қуйилди. Бир вақтнинг узида ташқи муаммолар ҳам вужудга қелди, экспортнинг паст даражада ушши, тулов баланси дефицитнинг ҳамда барча янги қредитларга булган талабларнинг ушшига имконият яратди. Бу мамлакатлар саноати тараккий этган мамлакатлардан энг илгор булмаган техника ва технологияларни колоклик амалга оширилган бундай сиёсатда мустаҳкамланиб қолаверади.

Қайд этиш жоизки, Лотин Америкасидаги янги индустриал мамлакатлар 90 йилларнинг урталарига қелиб 80 йилларнинг узок давом этган инкирозидан қикиб олди. Амалга оширилган либераль иктисодий

ушиш суръатлари кайтадан ортиб бормоқда, савдо баланснинг ижобий савдосига эришилмоқда (Бразилия, Чили).

Лотин Америкасидаги йирик ЯИМ дан бири булиб ҳисобланувчи Бразилияда олиб борилаётган сиёсат –бу ерда янгидан очик иктисодиётни яратишга мулжаллангандир. Бунинг учун ички бозорларда ракобат курашуви мухити яратилаётган булиб унга боглик холда импорт тарифларида пасайиш кузатилмоқда. 1995 йилга бориб МЕРКОСУР мамлакатлари уртасида божхона чекланувчиларини тулик олиб ташлаш хакида режалаштирмоқда. Ушбу эркин савдо зоналарининг таркибига: Бразилия, Аргентина, Парагвай ва Уругвай мамлакатлари киради. Янги ислохотларнинг канчалик муваффиқиятли кечишини якин келажак курсатади.

Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар” иктисодиётининг экспортга мулжалланган анча самарали ва тез мослашувчан моделини жорий этдилар. Бу модель, маълум давр мобайнида бир вақтнинг узида импорт урнини эгаллаш сиёсатини уз ичича олади. Экспортга мулжалланган сиёсат урнини эгаллашга мулжалланган индустриаллашувнинг тугалланган даврини кайта содир этишни талаб этмайди. Импорт урнини эгаллаш ва экспортга мулжалланган сиёсат бир –бири билан тенгма –тенг холда ҳақарат қилиб, баъзи даврларда эса улар бир –биридан устунликка ҳам эга булиши мумкин. Шу билан бир каторда экспортни кенгайтириш даврига еппасига утиш олдидан, импорт урнини эгаллаш мамкалар ишлаб чиқаришининг замонавий тизимлари шаклланишининг бошида халқ хужалиги анъанавий секторини кайта қуриш учун ҳаракат қилишди. Бунинг натижасида эса, индустриаллашувга утиш мумкин булар эди.

Шаркий Осиёдаги, шунингдек жанубий Шаркий Осиёдаги қупчилик мамлакатларда (Тайванд, 50 –йилларда Ж.Кореяда; 60 йилларда – Малайзияда; 60 йиллар 70 йилларнинг бошларида –Таиландда; 50 йилларнинг бошлари 60 йилларнинг охирида Филиппинда;) импорт урнини эгаллаш сиёсати устувор йуналишга эга булди. Гонконг ва маълум даражада Сингапур, узларининг тарихий шарт –шароитлари, жугрофий жойлашуви ва ички талабнинг секланганлиги таъсирида ишлаб чиқаришни қупрок экспортга қаратдилар. Махаллий ишлаб чиқаришни рағбатлантирувчи чора –тадибрлар, кайта ишлаш саноатидаги фойда меъёрини оширишга олиб қелиши, истеъмол маҳсулотлар, сунгра эса оралик талабга эга товарлар ва узок муддатли фойдаланишга мулжалланган товарлар ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг аста –секинлик билан импорт урнини эгаллашга олиб қелиши керак.

Жанубий Корея шу йилларнинг узида жаҳон бозорига ҳудди шу маҳсулотларнинг мос равишда 2,9; 3,4; 9,6; 9,3; 11,1 ва 9,6% ини етказиб берди. Бундан ташқари, унинг жаҳон кemasозлик саноати экспортидаги улуши 13,1% га тугри келди.

Осиё “Янги индустриал давлатлари” саноат экспортининг юкори динамикасини таъкидлаган холда, айтиш керакки, анъанавий товарлар экспорти ташки савдо оборотида аввалгидек муҳим, айрим товарлар

буйича эса хал килувчи уринни эгалларди. Масалан, хом ашё ва озик-овкатнинг Жанубии Корея ва Тайван экспортидан улуши мос равишда 7,1 ва 7% га тенг эди. 1990-91 йилларда экспортда киймати буйича иккинчи уринни Жанубий Кореяда пойафзал, Тайванда эса уйинчоклар ва спорт товарлари эгалларди.

Жанубии Корея экспортида туртинчи уринда хамон синтетикадан тайёрланган текстил товарлари, Тайванникида еттинчи уринда пойафзал туради.

Осиё “Янги индустриал давлатлари” экспорти айникса машина ва ускуналар экспорти фондида Хиндистон ва Лотин Америкаси ЯИД нинг кучсизланиши сезиларлидир. Агар Лотин Америкаси ЯИД товар экспортини ривожланган давлатлар умумий экспортидаги улуши 1992 йилда 1980 йилга нисбатан унчалик камаймаган (-0,5%) булсада, машина ва ускуналар улуши карийб 1,8 баробар камайди. Айнан шу машинтехник махсулотлар экспорти ривожланган давлатларнинг халқаро меҳнат таксимотидаги ҳолатлари яхшиланишининг энг муҳим омилидир.

Осиё “Янги индустриал давлатлари”нинг фаол ташки савдо сиёсати 90-йиллар бошида АКШнинг Осиё-Тинч океани региони давлатлари билан йиллик узаро савдоси ҳажми (128,4 млрд. долл.) биринчи марта Гарбий Европа билан савдо обороти (117,1 млрд. долл.) юқори булди. Бунда Осиё ЯИД (Японияни кушиб ҳисоблаганда) АКШ бозорида автомобиллар ва электронтехниканинг 30% ини, текстил ва тикувчилик махсулотларининг 50% ини эгаллайди.

Ривожланган мамлакатлар орасида энг йирик чет эл капитали импортёри булган “Янги индустриал давлатлар” 80-йиллар охиридан чиқишнинг географияси анча кенг. Бу аввало, илғор саноати ривожланган давлатлар, Осиё-Тинч океани регионидаги ривожланаётган давлатлар, капиталнинг янги бозорларидир. Масалан, Жанубий Корея фирмалари АКШда аниқ мақсадга йуналтирилган экспорт экспансиясини утказмоқдалар. Америка иқтисодиётига капитал қуйиб, Жанубий Кореяликлар энг янги технологияларга йул очмоқдалар. Бошқа Осиё “аждархо”ларига ҳам капитал олиб чиқишни қупайтирмоқдалар. Масалан, Тайваннинг китъадаги қариндоши Хитойга булган қизиқиши жуда сезиларлидир. 90-йиллар урталарида Тайваннинг ХХРдаги инвестициялари 9 млрд. долл.дан ошиб кетди. Уз навбатида Гонгконглик ишбилармонлар ХХРда руйхатга олинган қушма қорхоналарнинг ярмидан қупогини ташкил қилганлар. Кейинги йилларда Осиё ЯИД Россия товар ва инвестициялар бозорларида ҳам фаоллик қурсатмоқдалар. Бу ерда олдинги уринда Корея Республикасининг ишбилармонлари бормоқдалар. Айтиб утиш қеракки, Осиё-Тинч Океани региони давлатларининг ички регионал товар айирбошлаш (1,9-2,1 трлн долл.)дан Россия ҳисобига бор-йути 1% тугри келади. Бу эса, Россиянинг буюқ Осиё-Тинч океани давлати деган маъкеига мос қелмайди. Шунинг учун “янги индустриал давлатлар” билан ҳам, Осиё-Тинч океани минтақасининг бошқа давлатлари билан ҳам

савдо-иктисодий алокаларни фаоллаштириш Россиянинг муҳим стратегик вазифасидир.

XX-асрнинг 50-йилларида руй берган жаҳон ҳужалиги байналмилаллашуви жараёнининг тезлашиши ривожланаётган давлатларни, биринчи навбатда “янги индустриал давлатлар”ни ҳам камраб олди.

Ишлаб чиқариш, меҳнат ва капитал бозорлари товар айирбошлаш жараёнларининг байналминаллашишига молия бозорларининг байналминаллашуви қушилди. Бу ЯИД нинг валюта ахволи кучайиши ва уларнинг кредит имкониятининг усиши, миллий молия бозорларининг ривожланиши, молиявий салоҳиятининг ошиши билан боғлиқ. Купгина “янги индустриал давлатлар” миллий молия бозорлари ташкил топишининг биринчи босқичдан утдилар ва улар фаолиятини либераллаштиришнинг иккинчи босқичига киришдилар. Бу эса уларнинг халқаро молия муносабатлари тизимига фаол интеграциялашувига асос яратилди. Капитал ҳаракати байналминаллашуви жараёни ҳатто ривожланган давлатлар орасида ҳам яқунланишдан узоқ, ривожланаётган давлатлар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Шунга қарамайдан, баъзи бир “янги индустриал давлатлар” бу йулда сезиларли қадамлар қўйдилар. Бунга 70-йилларда янги халқаро молия марказларининг ҳосил бўлиши ва тез усишини киритиш мумкин. Аввало Сингапур ва Гонконгда. Тайван XXI аср бошида Осиё-Тинч океани регионидаги йирик валюта-молия марказига айланишни уз олдиға мақсад қилиб қўйди. Осиё ЯИД халқаро молия марказлари кредит-молия операциялари утқизиш микёси бўйича Лондон, Париж, Цюрих қаби йирик молия марказлари билан бир қаторға чиқиб, уларни ссуда капитали бозоридан жиддий сиқиб чиқардилар.

Осиё ЯИД иқтисодий эвалюциясининг ҳарактерли томони, уларнинг бир-бириға қизиқилишининг тобора ошиши бўлиб қолмоқда. Фақат саноати ривожланган Ғарб давлатларига йуналтириш устивор тенденцияси, уз региони ва яқин бўлган субрегионда савдо-иктисодий ҳамкорлар қидирилиши билан тулдирилмоқда. Аммо бу Осиё ЯИДнинг уз маҳсулотлари рақобатбардошлилигини оширишға эътибор бермаяпти дегани эмас. 90-йиллар урталарида товарларнинг рақобатбардошлиги бўйича жаҳондаги биринчи бешликда Сингапур, Гонконг, Тайван бор.

Бу давлатларда қабул қилинган иқтисодий стратегиянинг асосий йуналиши бўлиб илмталаб маҳсулотлар ишлаб чиқариш қолмоқда. Меҳнат талаб ва паст рентабелли ишлаб чиқаришлар “иккинчи оқим” ЯИД, шунингдек, Хитой ва Вьетнамға “топширилмоқда”. Натижада бу ишлаб чиқаришларни бир пайтлар содир бўлган саноати ривожланган давлатлардан биринчи авлод “янги индустриал давлатлар”ға қучиш жараёни амалда қайтарилмоқда.

ЯИД ривожланишидаги қулға қиритилган ютуқдар, уларнинг жаҳон ҳужалигига интеграцияси улар, иқтисодий усишининг истикболлари, ҳолқ, турмуш даражасининг усиш ва уларнинг ташқи иқтисодий экспансияларининг ошиши етарли даралжада қулай деб ишонч билан айтишға имқон беради. XXI асрда бу давлатлар жаҳон иқтисодий

хукмронлигида юкорирук, урин эгаллайдилар ва янги мухим натижаларни намойиш қиладилар. Жахон банки прогнозларига караганда, яққин 10 йил мобайнида ушнинг уртача суръатлари Жанубий Осиёда - 5,49%, Шарқий Осиёда - 7,7%, Лотин Америкасида - 3,5% ни ташкил қиладилар. Шарқий Осиёда киши бошига тугри келадиган даромаднинг уш 1996-2004 йилларда йилига 6,6% га тенг бўлиши кутилмоқда. Урта ҳисобда ерда яшайдиган ҳар бир кишига тугри келадиган даромад йилига 1,9% га усади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Андрианов В.Д. Новые индустриальные страны. - М.: Наука, 1998.
2. Лаврентьев В.Н, Новые индустриальные страны Азии: перестройка промышленной структуры. - М.: Наука, 1996.
3. Сычева В.А. Трудники четырех “маленьких драконов”. - М.:Наука, 1998.

10-Мавзу. Халқаро валюта-молия ва кредит муносабатлари

1. Халқаро валюта тизимининг моҳияти ва структураси.
2. Халқаро валюта тизимининг ривожланиш босқичлари.
3. Халқаро резерв валюта бирликлари.
4. Европа валюта тизими.
5. Халқаро валюта ва молия-кредит бозорлари.

XX аср урталарида халқаро иқтисодий, молиявий ва валюта муносабатлари ривожланиши янги кучланиш олди. Очик иқтисодий куришнинг умумий тенденцияси савдо айирбошловининг тезлашишига, халқаро молиялаштиришнинг ривожланишига, янги валюта бозорларини ҳосил бўлишига, турли мамлакатлар орасида валюта-молия муносабатларининг кенгайишига имкон беради.

Валюта муносабатлари пулнинг жахон пули функцияси билан боғлиқ, бўлган иқтисодий муносабатларни намоён қиладилар. Пул жахон пули сифатида ташки савдо ва хизматлар, капитал миграцияси, фойданинг нивестициялари кучайиши, заём ва субсидиялар бериш, илмий-

техник алмашув, туризм, давлат ва хусусий пул кучиришларига хизмат килади.

Валюта муносабатлари миллий ва халқаро даражаларда амалга оширилади. Миллий даражада улар Миллий валюта тизимлари (МВТ) соҳасини камраб олади. Миллий валюта тизими бу валюта конунчилиги билан белгиланадиган давлат валюта муносабатларини ташкил қилишнинг шаклидир. МВТнинг узига хос томони у ёки бу давлат иқтисодиётининг, шунингдек ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш даражаси ва узига хослиги билан аниқланади.

Миллий валюта тизими қуйидагилар билан характерланади:

- миллий валюта бирлиги;
- расмий олтин ва валюта захираларининг таркиби;
- миллий валюта паритети ва валюта курси шаклланишининг механизму;
- валюта қайтиши шароитлари;
- валюта чекланишларининг мавжудлиги ёки йуклиги;
- давлатларнинг ташқи иқтисодий ҳисоб-китобларини амалга ошириш тартиби ва бошқалар.

Миллий валюта тизимларини боғловчи звено бўлиб валюта курси ва паритет хизмат қилади. Валюта курси алоҳида мамлакатлар валюталари нисбати ёки маълум давлат валютасининг бошқа давлатлар валютасида ҳисобланган “нархи”ни намоён қилади.

Паритет - валюталарнинг улардаги олтинга мос келувчи нисбатидир. Аммо валюта курси амалда ҳеч қачон паритет билан мос келмайди.

Халқаро валюта тизими (ХВТ) жаҳон ҳужалиги доирасида валюта муносабатларини ташкил қилишнинг шакли ҳисобланади. У жаҳон капиталистик ҳужалиги эволюцияси натижасида пайдо бўлади ва ҳуқуқий жиҳатдан давлатлараро қелишувлар билан расмийлаштирилган.

Халқаро валюта тизимининг асосий элементлари қуйидагилардир:

- валюта бирликларининг миллий ва коллектив захиралари;
- ҳалқаро ликвидли активларнинг таркиби ва структураси;
- валюта паритетлари ва курслари механизми;
- валюталарнинг узаро алмашув шартлари;
- ҳалқаро ҳисоб-китоб шакллари;
- ҳалқаро валюта бозори ва жаҳон олтин бозори режими;
- валюта-молия ташкилотлари (ХВФ, ХТТБ ва б.) ни тартибга солиувчи давлатлараро валюта-кредит ташкилотларининг мақоми.

Халқаро валюта тизимининг асосий вазифаси - муҳим иқтисодий усишни таъминлаш; инфляцияни камайтириш;

ташқи иқтисодий алмашув ва тулов оборотининг тенглигини қўллаб-қуватлаш учун халқаро ҳисоб-китоблар ва валюта бозори соҳасини тартибга солишдан иборат.

Халқаро валюта тизими-динамик, ривожланаётган тизим. У доимо узгаради, ривожланади. ХВТ эволюциясининг йўналиши Гарб давлатлари иқтисодиёти узгаришининг илғор тенденциялари, умуман

жахон хужалигининг шароитлари ва талаблари узгариши билан аникланади. Уз ривожланишида Халқаро валюта тизими мос равишда туртта халқаро валюта тизимларини намоён қилувчи турт босқични босиб ўтди.

Олтин стандарт деб аталувчи биринчи тизим стихияли равишда XIX аср охирида вужудга келди. Унда қатор давлатларнинг валюталари ўз давлатларининг ички бозорида эркин равишда олтинга айланарди. Олтин стандарт тизими қуйдагилар билан ажралиб туради:

- валюта бирлигининг маълум олтин қийматига эгаллиги;
- валютанинг олтинга конвертацияланиши алоҳида бир давлатнинг ичида ҳам ташқарисида ҳам таъминланади;
- олтин қуймалар эркин равишда тангаларга алмаштирилиши мумкин; олтин эркин экспорт ва импорт қилинади, халқаро олтин бозорларида сотилади;

- миллий олтин захираси ва ички пул таклифи ўртасида қучли нисбатнинг сақланиши.

Олтини стандартга асосланган халқаро ҳисоб-китоблар механизми қайд қилинган курсни ўрнатади. Олтин танга, олтин қуйма, олтин девиз стандартлари олтин стандартларнинг турларидир. Олтин стандартнинг бир туридан иккинчисига эволюцион ўтиш халқаро капиталистик тизимининг ривожланиши мобайнида руқ берарди.

Капиталистик ҳужалиқ фаолиятининг аста-секин мураккаблашуви, жажон ҳужалиғи алоқаларининг кенгайиши ва чуқурлаши, даврий равишда тақрорланаётган иқтисодий инқирозлар иқтисодиётни тартибга солишни, давлатнинг иқтисодий жараёнларни бошқаришга аралашувини қучайтиришни объектив заруратга айлангирди. Давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг қучайтириб бориш билан эркин рақобатчилиқ капитализм ривожланишининг аломатларига жавоб берувчи олтин стандарт механизму билан аникланадиган қайд қилинган валюта курси тартибга солинувчи бир-бири билан боғлиқ валюта курслари тизимига ўзгара бошлади.

Иккинчи тизим - Генуя конференцияси (1922й.) қарорлари натижасида вужудга келган - олтин-девиз стандарти тизимидир. Кейинчалиқ у қучилиқ капиталистик давлатлар томонидан тан олинган. Бунда банкноталар олтин эмас, балки кейинчалиқ олтинга алмаштирилиши мумкин булган бошқа давлатлар девизи (банкнота, вексель, чеклар)га алмаштирилади. Девиз валюта сифатида доллар ва фунт стерлинг танланди.

Олтин-девиз стандарти амалда тартибга солувчи валюта курслари стандарти тизими аввало олтин валюта стандарти тизимига ўтиш пиллапоysi булди.

Олтин-валюта стандарти тизими 30-йилларда ташкил топди ва 50-йиллар охирида тулиқ шаклланди. Бу тизим шароитида қогоз пуллар олтинга алмаштирилмайдиган булди.

1944 йилда булган Бреттон-Вудс (АКШ) халқаро конференциясида бу тизим ҳуқуқий мақомни олди.

Бреттон-Вудс валюта тизимининг узига хос томонлари қуйидагилардир:

- олтин давлатлар орасида якуний пул ҳисоб-китоблари функциясини сақлаб қолди;

- олтин билан бир қатор турли давлатлар валюталари қиймати улчови, шунингдек туловнинг халқаро кредит воситаси сифатида тан олинган АК,Ш долларлари резерв валюта бўлди;

- доллар бошқа давлатлар марказий банклари ва ҳукумат идоралари томонидан АКШ ҳазинасида 1 троя унция (31,1г.) га 35 доллар булган курс (1944 и) бўйича олтинга алмаштирилди. Бундан ташқари ҳукумат органлари ва хусусий шахслар олтинни хусусий бозорда сотиб олишлари мумкин. Олтиннинг валюта қиймати расмий қиймат асосида шаклланди ва 1988 йилгача сезиларли ўзгармади;

- валюталарни бир-бирига тенглаштириш ва уларнинг ўзаро алмашуви олтин ва долларда белгиланган расмий валюта паритетлар асосида амалга оширилган;

- ҳар бир давлат ўз валютасининг бошқа валютага нисбатан курсини барқарор сақлаши керак эди. Валюталарнинг бозордаги курслари қайд қилинган олтин ёки доллар паритетидан у ёки бу томони 1% дан ортиқча ўзгармаслиги керак эди. Паритетларнинг ўзгариши туловлар балансининг доимий бузилиши содир бўлганда амалга оширилиши мумкин эди;

- валюта муносабатларини давлатлараро тартибга солиш асосан Бреттон-Вудс конференциясида ташкил қилинган Халқаро Валюта Фонди орқали амалга оширилди. У аъзо давлатлар томонидан расмий валюта паритетлари, курслари ва ўзаро эркин валюта алмаштиришга амал қилишларини таъминлаши керак эди.

Бреттон-Вудс қелишуви халқаро валюта тизими ривожланишининг энг муҳим босқичи ҳисобланади. Биринчи марта халқаро валюта тизими ҳукуматлараро қелишувларга асослана бошлади.

Олтин-доллар стандарти тизимини мустаҳкамлаган Бреттон-Вудс тизими халқаро савдо оборотининг кенгайишда, саноати ривожланган давлатлар ишлаб чиқаришининг ўсишида муҳим рол ўйнади.

60-йилларнинг охирига қелиб Бреттон-Вудс тизими жаҳон ҳужалигининг қучаяётган байналминаллашуви, трансмиллий корпорацияларининг валюта соҳасидаги фаол чайқовчилик фаолияти билан қарама-қарши чиқа бошлади. Олтин-доллар стандарти режими амалда аста-секин доллар стандарти тизимига айлана бошлади. Шу билан бирга 60-йиллар охирида долларнинг жаҳондаги мақоми ўз иқтисодий қийинчиликлари ва биринчи навбатда Ғарбий Европа давлатлари ва Япониянинг иқтисодий қуввати ва таъсири ўсиши натижасида сезиларли ёмонлашди. АКШдан ташқаридаги доллар захиралари жуда катта суммада бўлиб, йирик евродоллар бозорини ташкил қиларди. АКШ тулов балансининг қамомати (дефицити) мумкин булган нормалардан ортиб кетди. Бреттон-Вудс тизимининг долларни олтинга айлантириш ҳақидаги талаби АКШ учун оғирлик қилиб

колди, чунки уз захиралари хисобидан олтиннинг паст нарhini сакдаб туриш керак эди. 70-йиллар бошида Бреттон-Вудс тизими амалда бузилиб кетди. АКШ долларни олтинга расмий нархларда алмаштиришдан бош тортди. Жахон бозорларида олтиннинг бахоси кескин кутарилиб кетди.

1976 йилда Кингстон (Ямайка) да булиб утган ХВФнинг навбатдаги мажлисида капиталистик дунё халқаро валюта тизимининг асослари аниқданган. Ямайка келишувидан келиб чиккан холда халқаро валюта механизмини ташкил этувчилар деб куйдагиларни айтиш мумкин:

1. Олтиннинг киймат улчови ва валюта курсларини хисоблашнинг бошлангич нуктаси сифатидаги вазифаси бекор килинди. Олтин эркин нархли олдий товарга айланади. Шу билан бирга у алохида ликвидли товар активи булиб қолади. Зарур булганда олтин сотилиши мумкин, олинган валюта эса тулов учун ишлатилиши мумкин.

2. Асосий захира авуар килиш ва бошқа резерв валюталарнинг ролини камайтириш максатида СДР (Special drawing rights - SDR) - “махсус урнини олиш ҳукуки” стандарти киритилди.

3. Давлатларга валюта курсининг хоҳлаган режимини танлаб олишга ҳуқуқ бериларди. Давлатлар уртасидаги валюта муносабатлари улар миллий пул бирликларининг сузувчи курсига асосланадиган булди.

Курсларнинг узгариши икки асосий омил билан белгиланади:

а) давлатларнинг ички бозорларида валюталарнинг реал кийматлари нисбати билан;

б) халқаро бозорларда миллий валюталар талаби ва таклифи нисбати билан.

90-йилларнинг бошига келиб сузувчи курслар факторини амалга оширилиши сабабли куйидаги элементлар асосида етарли даражада мураккаб булган халқаро валюта тизимини ташкил килиш схемаси вужудга келди:

1) Асосий уступ бирликлар танланади, улар билан миллий валюталар муносабатларини, аниқроғи уз валюта курсларини саклаб колдилар;

2) Валюта курсларининг узгариш даражаси бир хил эмас, диапозони кенг. Бунда маълум диапозон доирасида факат айрим валюталарга нисбатан валюта курси сакланади, бошқа валюталарга нисбатан курс эркин узгаради.

Амалда давлатлар эълон калган валюта режимлари жуда хилма-хилдир. 1988 йилда 58 давлат уз валюталарининг асосий хамкорларидан бирининг валютасига нисбатан курсини урнатишга қарор килдилар. Бу: АКШ доллари (39), француз франки (франк зонасининг 14 давлати) ёки бошқа валюта (5). Айрим давлатлар уз валюталарини СДРга (17) ёки бошқа валюталар савотчасига (29) боғлайдилар, бундан ташқари, 4 давлат ягона валютага нисбатан чекланган мослашувчанлик режимини маъқуллайдилар. Уз навбатида ЕИ нинг 8 давлати узлари учун валюта хамкорлиги механизмини таъсис этдилар, уз валюта курсларини барқарорлаштирдилар. 19 давлат шу жумладан, АКШ, Канада, Буюк Британия ва Япония мустакил сузиш режимини танладилар.

Ямайка келишуви жамоа валюта бирлиги сифатида “махсус урнини олиш хукуки” (СДР) ни тан олди. СДР 1969 йилда оддий кредит воситаси сифатида ҳосил килинган эди. Бирок кейинчалик СДРни “халқаро валюта тизимининг захира активи”га айлантириш вазифасини куйилди. Олдинига СДР бирлиги долларнинг олтин киймати (1970) га мўъносида олтинга тенглаштирилади. 1974 йил июлда валюталарнинг сузувчи курсга утиши билан СДРнинг олтин киймати бекор килинди. Бу валюта бирлигининг курси валюта саватчаси - ташки савдоси жаҳон савдосининг 1% дан булмаган 16 давлат валюталарининг уртача курси асосида аниқланарди. 1981 йилдан бошлаб СДР 5 валюта (АҚШ доллари, ГФР маркаси, япон иенаси, француз франки ва фунт стерлинг) тупламидан келиб чиққан ҳолда аниқланди.

Валюта корзинаси бу бир валюта уртача ҳисобланган курсининг бошқа валюталарнинг маълум тупламига нисбатан солиштириш усулидир. Валюта курсини ҳисоблаш унинг таркиби, валюта компонентларининг уллови, валюталарнинг долларга нисбатан бозор курсига боғлиқ;

СДР фоизлар келтиради. Мамлакат агарда СДРдаги авуарлар ассоциацияларидан куп булса фоизлар олади ва аксинча СДРдаги авуарлари ассоциацияларидан кам булса фоиз тулайди. СДР бирлиги бирлиқдир. У ХВФнинг махсус ҳисобларида ХВФга аъзо давлатларга ажратилган квоталар асосида келтирилади. Бу квоталардан конвентирланадиган валюта сотиб олиш ёки тулов баланси дефицитини тулаш учун фойдаланилади. Аммо уларнинг капиталистик дунё умумий валюта захираларидаги улуши унча катта эмас -6%га яқин.

14-жадвал СДР бирлиги киймати (1994 йил 15 августдаги ҳолат)

Валюта	Валюта киймати (валюта бирлиги)*	15 августдаги алмаштириш курси**	Доллар эквивалента:***
Немис маркаси	0,4530	1,55150	0,291787
Француз франки	0,8000	5,32800	0,150150
Япон иенаси	31,8000	100,370000	0,316828
Фунт стерлинг	0.0812	1,54400	0,125373
АҚШ доллари	0,5720	1,00000	0,572000
ЖАМИ			1,456138

Изоҳ: 1 СДР 1,45 614 АҚШ долл. АҚШ долл. 0,686748 СДР***

- СДР саватчасининг валюта компонентлари.
- ** Валюта бирликларида АҚШ доллари учун алмашув курси, бир фунт учун АҚШ долларида ҳисобланган фунт стерлинги курсидан ташқари.

*** валюта компоненти ахамиятининг алмашув курси ахамияти нисбатининг натижаси сифатида хисобланган АКШ долларидagi эквивалент.

**** АКШ долларининг СДРдаги расмий киймати-доллар эквиваленти суммасига тескари катталиқ, яъни вергулдан сунг олтинчи белгигача 1/1,456138.

Купгина иктисодчилар СДРни камрок, задира валюта сифатида, купрок, кредит сифатида куриш мумкин деб ҳдсоблайдилар. Умумий фикр шуки улар ҳам задира валюта ҳам кредитдир. Уни яратувчилардан бири айтганидек СДР “айримлар кора йулли ок, айримлар ок йулли кора хайвон сифатида курадиган хайвон” - зебрага ухшайди. (14-жадвалга қаранг).

Валюта саватчаси киймати асосида белгиланадиган яна бир жамоа захира валюта бирлиги ЭКЮдир. ЭКЮ (Europe an curren cy unit) ЕИга қирувчи Европанинг илгор 12 давлати валюталарига асосланади. Улар бир валютанинг саватчадаги огирлиги аъзо-давлатларнинг ЕИ ЯММси ва Иттифок, ичидаги экспортдаги улушига мувофик белгиланади. 1 ЭКЮ тахминан 1,3 АКШ долларига тенг. СДРдан фарқли уларов ЭКЮнинг расмий эмиссияси қисман нақд олтин ва долларга айлангирилган. ЭКЮ эмиссиясининг ҳажми СДРдан куп.

Хулди СДР каби ЭКЮ ҳам нақдсиз шаклда - улар буйича нақдсиз кучиришда марказий банклар (ёки тижорат банклари) счётларида ёзув сифатида намоён булади.

Европа валюта тизимида (ЕВТ) ЕИ ҳар бир аъзоси валютасининг ЭКЮда хисобланган асосий курси белгиланган (б-дифраммага қаранг). Мана шу асосий курс негизида валюталарнинг узаро курси хисобланади. Бу курсдан курслар амалда 2,25% дан ортик, фарқ қилиши мумкин эмас. ЕВТга қушилган испан песети учун имтиёзли режим ва Италия лираси учун 1993 йил августидан 15% гача узгаришлар чегараси урнатилган.

ЭКЮ яратихдан мақсад - айрим ЕИ аъзо давлатлари валюта курсларининг барқарорлигига эришиш. ЭКЮ яратишга ундаги муҳим нарсалардан бири АКШ долларининг олтинни урнини босиш учун етарли даражада ишончли эмаслигидир.

Бундан бошқ.а сабаб ҳам қелиб қикади. ЭКЮни яратиш Европа валюта тизимини доллар узгариши ва АКШнинг иктисодий тотал диктатига боғлиқликдан озод қилиши қерак эди. ЭКЮ қушма фондлар ва халқаро валюта-кредит молия ташкилотларида валюта бирлиги сифатида; ягона қишлоқ, ҳужалиги нарқлари, ЕИ аъзолари марказий банклари валюта интервенцияси утқазишда хисоб-қитоблари валютаси сифатида ва б. қикади. 500дан ортик, йирик халқаро ташкилотлар ЭКЮдан кредит беришда фойдаланадилар.

Европа иктисодий ҳамжамиятининг тузилиши олдинига ягона Европа валютасини яратишни қузда тутмаган эди.

Аммо, 70-йиллар урталаридан ягона валюта иттифок тузиш йулларини қидириш фаоллашди. Европа ҳамжамияти лидерлари нафакат АКШ

долларига мукобил валюта бирлиги яратиш, балки валюта интервенциясини амалга ошириш, валюта узгаришларини давлат томонидан назорат қилишни амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

Мураккаб музокаралар натижасида ЕИ доирасида 1979 йилнинг мартида Европа валюта тизими (ЕВТ) ташкил қилинди. ЕВТ - умумий иқтисодий муносабатларни намоён қилувчи, иқтисодий интеграция доирасида миллий валюталарнинг ишлаши билан боғлиқ бўлган халқаро (минтақавий) валюта тизими. ЕВТ - жаҳон валюта тизимининг энг муҳим таркибий қисмидир.

Европа валюта тизимини яратилиш тарихининг асосий босқичлари қуйидагилар. 1972 йилда ЕИХ, Вазирлар Кенгаши Хамжамиятига қирувчи давлатлар валюталарининг бир-бирига нисбатан узгариши амплитудасини чеклаш ҳақида Қарор қабул қилди. Бу мақсадга эришиш учун Марказий банклар валюта бозоридаги интервенцияларини мувофиқлаштиришлари лозим эди. Шундай қилиб “Европа валюта илони” тугилди. ЕИХ, давлатлари валюталарининг бир-бирига нисбатан курсининг узгариши турли йилларда $\pm 4,5\%$ гача рухсат берилди. График тасвирда “илон” ЕИХ, га аъзо 6 та давлат (ГФР, Франция, Италия, Нидерландия, Бельгия, Люксембург) валюталарининг узаро курси узгаришларининг энг кам миқдорини билдирарди, Агар мамлакат валютасининг курси мумкин бўлганидан пастга тушиб кетса, Марказий банк миллий валютани чет эл валютасига сотиб олиши лозим эди.

“Валюта илони” аъзо-давлатларнинг у ёки бу таркиби билан 1979 йилда В. Жискард д’Эстен ва Г. Шмидт таклифи билан Европа валюта тизими қиритилгунича амалда бўлди. ЕВТ узида уч муҳим элементни қамраб олади: 1) ЭКЮ - ЕВТ асосига; 2) валюта курслари ва интервенциялари механизми. Хамжамият давлатлари валюталари нисбатида ҳар икки томонга $\pm 2,25\%$ дан ортиқ, узгариш мумкин эмас эди. Европа валюта тизимида валюта интервенцияси билан боғлиқ, вақтинчалик тулов баланси дефицити ва ҳисоб-китобларни қоплаш учун Марказий банкларга кредит бериш йули билан давлатлараро минтақавий валютани тартибга солиш амалга оширилади.

Европа валюта тизими олдида қуйидаги мақсадлар қуйилди:

- ЕИ ичида юқори валюта барқарорлигини урнатиш;
- барқарорлик шароитида узиш стратегиясининг асосий элементи бўлиш;
- иқтисодий ривожланиш жараёнларининг узаро боғлиқлигини қучайтириш ва Европа жараёнига янги туртки бериш;
- халқаро иқтисодий ва валюта муносабатларига барқарорлаштирувчи таъсир қурсатиш.

Европа валюта тизими ҳаракат механизми ЭКЮ ташкил қилиш ва барқарор, аммо тартибга солинувчи ЕИ давлатлари орасида валюта курслари орқали қийматни узаро улчаш негизини урнатишни қўзда тутди. ЕВТ валюта резервларини умумий фойдаланишга берилишини қафолатлайди. Яратилган тизим ЕИ ичида кредит механизмларининг бутун бир арсеналини ҳаракатга келтиради. Европа валюта тизимининг

фаолият жараёни ва ривожланиш “Делар режаси” билан чамбарчас боғлиқ,. 1989 йилда ЕИ нинг атокли арбоби (ЕИК раиси) Ж.Делар Европа валюта бирлашувининг уч босқичли режасини тасвирлаган ҳисоботни тақдим қилди. Бу план қуйидагиларни ўз ичига олади: 1)Алоҳида ЕИ давлатларининг мувофиқлаштирилган иқтисодий ва валюта сиёсатини амалга ошириш; 2) ЕИ Марказий банкини ташкил қилиш; 3)Миллий валюталарни ЕИ нинг ягона валютасига алмаштириш.

1990 йилда Европа валюта тизими кенгайди: унга Англия, Испания, Португалия қирди. 1991 йилда ягона Европа ҳудудини ташкил қилиш ҳақидаги Маастрихт шартномаси имзоланди. Бу шартномага мувофиқ ЕИ аъзоларининг ҳукумат бошлиқлари валюта иттифоқи тузиш ҳақида келишиб оладилар.

Гарбий Европа валюталари ўзгаришини тартибга солиш мақсадида тузилган Европа валюта тизими қарийб 15 йил мобайнида ўз вазифаларини муваффақиятли бажарди. Аммо 1992 йилнинг кузидан у издан чиқа бошлади. Бир йил мобайнида 1992 йил сентябридан ЕВТ дан Англия фунт стерлинги, Испания песети ва Португалия эскудоси девальвация қилинди.

Бунинг асосий сабабларидан бири - қайд қилинган давлатлар марказий банкларининг валюта девальвациясига умид қилиб, курсни пасайишига уйнаётган биржа олиб-сотарларининг тобора кучаяётган ҳужумларига дош беришга қодир эмасликларидадир. Натижада 1993 йил ёзида ЕВТ га рўвчи 8 пул бирлигидан 5 таси: Франция ва Бельгия франки, Дания кронаси, песета ва эскудо - улар учун ўрнатилган энг паст даражага тушиб қолдилар. Марказий банклар томонидан ўз валюталарини сунъий равишда ушлаб туриш керак эмас деган қарор қабул қилинди. Улар белгиланган курслар атрофида ў ўқи бу томонга 15%га ўзгаришлари мумкин. Марказий банклар шунингдек алмашиш курсларини қўллаш мақсадида юқори даражада сақлаб турган ҳисобга олиш ставкаларини пасайтиришлари мумкин.

Маастрихт шартномаси матнига мувофиқ ЕИ давлатлари томонидан валюта иттифоқи тузишнинг охири, миллий валюталар бир-бирига нисбатан якуний қайд қилинадиган босқичи 90-йиллар охирида рўй бериши керак.

ЕИ режасига биноан валюта иттифокни ташкил қилишни якуний қисмида ўч босқичга бўлинади.

1998 йилда бошланадиган биринчи босқичда валюта иттифок,ига қириш учун рўхсатнома берадиган мезонли жавоб берадиган давлатлар аниқланади. Маастрихт шартномаси томонидан белгиланган бу мезонли қарорига қуйидагилар қиради: инфляция даражаси, давлат бюджети қамомати (3%дан ортиқ эмас), ҳисобга олиш ставкасининг ўлчами, миллий валютанинг барқарорлиги.

Бу мезонларга тулиқ, жавоб берувчи давлатлар биринчи гуруҳга қирадилар. Бу гуруҳ, валюта иттифоқини ташкил қилади. Ҳозирча бу мезонларга қарат Германия ва Люксембург, шунингдек, Ирландия ва

Австрия жавоб берадилар. 1998 йилнинг охиригача Марказий Европа банки ташкилини ва Европа Марказий банклар тизимини ҳаракатга келтириш режалаштирилган.

Иккинчи босқичда (1999-2001 йй.) Марказий Европа банки, биринчи кадам сифатида валюта алмаштириш бўйича операцияларда ягона валютани ишлатади. Тижорат банклари ва молиявий ташкилотлар ҳулди шунингдек, ундан валюта бозорларида фойдаланишади.

Кейинги кадам (2002-2003 йй.) миллий танга ва коғоз пулларни янги Европа пул бирлиги ЕВРО билан алмаштириш бўлади. Янги ягона валюта нақд пул муомаласига киритилади. Миллий валютада амалга оширилаётган ҳисоб-китоблар тизимига мос узгартиришлар киритилади. Бошланишида (6 ой мобайнида) янги валюта миллий валюталар билан бир вақтда муомалада бўлади. Бу даврнинг охирига келиб, режага мувофиқ миллий валюталар “тулов воситаси статусини йўқотадилар”.

Учинчи босқичда Европа валюта-иктисодий иттифоқи ҳудудида барча банк ҳисоблари Европа валютасига конвертирланадиган бўлади, агар бу уз имтиёзига кура рўй бермаса.

Ягона Европа валютаси, иктисодчилар фикрича, дунёда энг кучлилардан бири бўлиши учун барча имкониятларга эга. У инфляция билан курашишни енгиллаштириб, АКШ ва Япония билан бозорлар учун курашда ЕИ давлатларитовар ва хизматларининг роқобатбардошлилигини ошириб ЕИ барқарорлигининг муҳим омили бўлиши лозим.

ЕВРО нинг пайдо бўлиши кимматли крғозлар билан боғлиқ, барча келишувлар ҳажмининг ошишига олиб келиши лозим. Ҳозирги вақтда Европа молия бозорлари тарқоқлиги туфайли жаҳон инвестицияларининг факат жуда оз қисмини жалб қила олади ҳолос. Бундай ҳолат ЕИ реал молия ва иктисодий қувватига мос келмайди. Ягона валютанинг киритилиши эса бутун дунё инвесторларининг ЕИ га бўлган қизиқишларини оширади.

ЕВРО ни киритиш бу валюта бозорини дарров жаҳондаги жуда муҳим валюта бозорига айлантириши керак. Ягона валютанинг узи эса капитал бозорида долларнинг урнини эгаллаш учун барча имкониятларга эга. ЕВРО га утиш бутун дунёдаги молиявий ҳолатга ҳал қилувчи узгартиришлар киритиш мумкин. Ягона Европа валютаси доллар ва иена билан тенг рақобат қилиши мумкин. Банклар, қонунга кура, келишувлар сонининг кескин ўсиши ва инвестицияларнинг янада байналминаллашуви сабабли молиявий бозорларда оладиган фойдаларининг ошишига умид қилишлари керак.

Янги пул бирлиги, шунингдек, бор валютани бошқа валютага алмаштириш билан боғлиқ, бўлган сезиларли ҳаражатларни юқотиш имконини беради. Бу ҳаражатлар баъзи ҳисоб-китобларга қараганда йилига 40 млрд. дан 50 млрд. долларгача боради. Масалон, 2 минг доллар билан 10-12 Ғарбий Европа давлатлари бўйлаб юрган француз бир

валютани иккинчи валютага алмаштиришда бу сумманинг қарийб ярмини йукотади.

Айни пайтда, ЕВРО нинг пайдо булиши ва мое равишда барча Европа пул бирликлари орасида паритетларнинг каттик кайд килиниши биржа маклерларининг бир Европа валютасининг бош^а валютага нисбати арзонлашувига уйнай олмаслигига олиб келади. ЕВРО пайдо булиши билан негизда ЕЙ ичида энди тенглаштириладиган ҳисобга олиш ставкалари фарқи ётадиган операциялар ҳам йуколади.

Халқаро валюта ва молия-кредит бозорлари.

Халқаро валюта ва молия-кредит бозорлари жаҳон хужалиги, халқаро иқтисодий муносабатларнинг жуда муҳим бугимларидан биридир. Охириги ун беш йилда молия бозорлари гуркираб ривожланди. 1980 йилдан буён дунёнинг илғор давлатлари умумий молия активлари, уларнинг ялпи ички маҳсулотига (ЯИМ) нисбатан 2,5 баробар тез ўсди. Жаҳон валюта ва савдо операциялари қийматларининг нисбати нисбати 1980 йилдан буён дунёнинг илғор давлатлари умумий активлари, уларнинг ялпи ички маҳсулотига нисбатан 2,5 баробар тез ўсди. Жаҳон валюта ва савдо операциялари қийматларининг нисбати 1980-йилдаги 10:1 дан 1992 йилдаги 60:1 гача ўсди. Шу билан бирга, хориж экспертларининг фикрича, давлат облигацияларининг халқаро бозори баъзи бир катталиклар буйича фақатгина 1920 йилдагидек фаолдир. Капитални мобиллигини аср бошидаги даралсага яқинлашмоқда, ҳолос.

Фаолиятидаги капитал даврий обороти қонуниятлари молиявий бозор ривожланишининг объектив асосидир. Баъзи жойларда ортиқча эркин капитал пайдо бўлади, баъзи жойларда унга талаб пайдо бўлади. Жаҳон валюта молия-кредит бозорлари бу қарама-қаршиликларни жаҳон хужалиги даражасида ҳал қилади.

Жаҳон валюта, кредит, қимматли қозғалар бозорлари ташкил топишининг нишонлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- капиталнинг ишлаб чиқариш ва банк ишида концентрацияси;
- хужалик алоқаларининг байналминаллашуви;
- банклараро телекоммуникацияларининг ривожланиши.

Валюта бозорлари нима?

Валюта бозорлари - хорижий валютанинг миллий валютага талаб ва таклиф асосида ҳосил бўлувчи курс буйича олди-сотдиси амалга ошириладиган марказлардир. Миллий валюта бозорлари ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган барча давлатларда мавжуд. Миллий бозорлар ва уларнинг узаро алоқалари ривожланиб бориши билан ягона жаҳон валюта бозори вужудга келади. У уз ичига жаҳон, минтақавий, миллий (махаллий) валюта бозорларини уз ичига олади. Бу бозорлар валюта операцияларининг ҳажми, характери ва операцияларда

катнашаётган валюталар миқдори билан бир-биридан фарк, қилади. Жаҳон валюта бозорлари жаҳон молия марказларида (ЖММ) тупланадилар.

ЖММ - бу банклар, ихтисослашган кредит-молия институтлари йиғиладиган жой. Унда халқаро валюта, кредит, молия операциялари, қимматли қозғалар, олтин олди-сотдиси амалга оширилади. Халқаро молия марказлари орасида Лондон, Нью-Йорк, Франкфурт, Париж, Цюрих, Токиодаги бозорлар ажралиб туради. 1973 йилдан 1992 йилгача валюта операциялар ҳажми қунига 10-20 млн. долл. дан 900 млрд. долл.га ўсди. 90-йилларнинг бошида халқаро валюта савдосининг 50% га яқини уч жаҳон валюта бозорида амалга оширилади:

Лондон - қунига 187 млрд. долл.; Нью-Йорк - қунига 129 млрд. долл.; Токио - 115 млрд. долл. 90-йиллар ўртасига қелиб, халқаро валюта операциялари умумий қунига ҳажми 1 трлн. 230 млрд. долл. га етди. Минтақавий ва маҳаллий валюта бозорларида маълум бир конвертирланадиган валюталар билан операциялар ўтказилади. Масалан, Хитойда валюта марказлари 5 асосий саноати ривожланган давлатларнинг валюталари билан операциялар ўтказадилар.

Замонавий валюта бозорлари учун қуйидагилар ўзига ҳосдир:

1. Жаҳон ҳужалик алоқаларининг байналминаллашуви, валюта савдоси амалга оширишда автоматик алоқа воситаларидан қенг қойдаланиш асосида валюта бозорларини байналминаллашуви;
2. Валюта операцияларининг номарказлашуви ва глобал миқёси;
3. Валюта операцияларининг унификацияси;
4. Чайқовчилик савдосининг қенг миқёсидалиги;
5. Валюта қурсларининг барқарорлиги.

Валюта бозорлари халқаро ҳисоб-қитобларни оператив амалга ошириш, халқаро валюта бозорларининг кредит ва молия бозорлари билан ўзаро алоқасини таъминлайди. Валюта бозорлари ёрдамида банклар, қорхоналар, давлатларнинг валюта захиралари қулдирилади. Ундан тақҳари, валюта бозорлари механизмдан иқтисодиётни давлат қомонидан қойҳарилишида, шу жумладан макродаражада давлатлар қуруш доирасида (масалан, ЕИ) қойдаланилади. Институцион нуқтаи назарида, валюта бозорлари - бу биржа, брокерлик фирмалари, банклар, қорпорациялар, шу жумладан, транс миллий қорпорациялар умумийлигидир. 80-йилларнинг охирида банклараро бозорда ўзаро бир-бирлари билан, шунингдек, савдо-саноат миқозлари билан 85-90% валюта савдосини амалга оширадилар. 90-йиллар ўрталарида савдо қелишувларининг қобора қуқчилиги банклар эмас, инвестицион фондлар қомонидан амалга оширилади.

Халқаро кредит-молия бозори

Халқдро кредит-молия муносабатлари ссуда капиталининг жахон кредит ва молия бозорларидаги ҳаракати билан боғлиқ бўлган муносабатлар тизимини камраб олади.

Халқаро кредит бозорида давлатлар уртасида қайтариш, вақтли, фоиз тулаш шартлари бўйича пул капиталининг ҳаракати руй беради.

Жахон кредит бозори - ссуда капиталининг бир қисмидир. Ссуда капитали бозори уз ичига: 1) жахон пул бозори (1 кундан 1 йилгача қиска муддатли депозит-ссуда операциялари, шунингдек, Евровалюталар бозори); 2) жахон капитали бозори - иккита ташкил қилувчи: урта ва узок муддатли хорижий кредитлар ва Еврокредитлар бозори (1 йилдан 15 йилгача).

Жахон молия бозори - бу ссуда капиталлари бозорининг бир қисми бўлиб, унда асосан қимматбаҳо қозғаларнинг эмиссияси ва савдо-сотиғи амалга оширилади. Жахон ссуда капитали бозори миллий ссуда капитали бозорларининг халқаро операциялари асосида пайдо бўлади, уларнинг байналминаллашуви давомида ривожланади. Жахон ссуда капиталлари бозори охириги ун йилликда тез ривожланиди. Бунга сабаб ссуда капитали ҳаракатининг узок муддатли ағъаналари, бу ҳаракатни миллий даражада тартибга солиувчи давлатларнинг ҳуқуқий нормаларининг либераллашуви, қимматли қозғалар ҳаракатининг қенгайиши, интеграцион жараёнлардир. Жахон ссуда капитали бозори жахон ҳужалиғида ссуда капитали ҳаракатини таъминловчи турли компания, банк, валюта-кредит муносабатлари бирлигини камраб олади. Жахон ҳужалиғи ва халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланишининг XX аср охиригидаги муҳим тенденцияси шундаки, халқаро кредит-молия муносабатлари усиш суръатлари бўйича саноат ишлаб чиқариш ва халқаро савдодан анча олдиндадир.

XX асрнинг 50-йиллари охиридан бошлаб халқаро кредит-молия бозорининг ривожланиши жахон ссуда капитали бозорининг узига ҳос томони - Евробозорнинг вужудга қелиши ва қенгайишига сабаб бўлди.

Евробозор - бу Евровалютада кредит заёмлар бўйича операциялар амалга ошириладиган бозордир.

Евровалюта - мамлакатнинг бирор бир хорижий банк ҳисобига утқазилган ва шу банклар томонидан барча давлатларда, шу жумладан, эмитент давлатда ҳам операциялар амалга оширишда фойдаланадиган конвертирланадиган валютасидир.

Евробозорлар - давлат, ҳуқумат бозори деган мақомга эга эмаслар. Уларнинг пайдо бўлишига қорхоналар, инвесторлар, шунингдек, баъзи давлатларнинг эҳтиёжи сабаб бўлган. Евробозорлардаги операциялар айрим давлатларни давлат валюта тартибга солинувиға ва солиқ қонунчилиғига бўйсунмайди.

Евробозорлар 50-йиллар охирида юзага қелди. Бунга қуйидагилар сабаб қилиб қурсатилади:

1. Долларни АҚШдан ташқарида жойлаштириш таклифининг пайдо бўлиши;
2. Европада долларга бўлган талабнинг қатталиғи;

3. АКШдаги тартибга солишнинг бу давлатда доллар билан валюта операцияларини утказишнинг эркин бозордагига нисбатан мушкуллаштирилганлиги;

4. Европа банкларининг халқаро операцияларини молиялаштириш курали топишга булган истаги.

Евровалюталар бозорида олдинга фақат Евродоллар ҳукм суради. Евродоллар - бу Ғарбий Европа банки томонидан жамгарма сифатида олинган долларлардир. Франция ёки Англия банкида мажбурият сифатида банк пассивиға ёзиб куйилган доллар - Евродолларлардир. Аста-секин Евродоллар Европа валюта феномениға айланди. Масалан, Люксембург ёки Буюк Британиядаги банк пассивида булган Француз франки ёки немис маркаси еврофранк ёки евромаркадир.

Хозирда евробозорлардаги операцияларда евродоллар билан (70% дан кўпроқ), евромарка билан (20%) ва Швейцария маркаси билан (6%) келишувлар асосий уринни эгаллайди.

Таъкидлаб утиш керакки, евродолларнинг юзага келишида куп жихатдан СССР ҳукумати сабабчи булган. М. Пибронинг айтишича, совет ҳукумати долларни на америка банклариға куйишни, на АКШ валюта бозориға жойлаштиришни хоҳларди. Бунга сабаб, АКШ молия кувватини оширишға йул куймаслик, келишмовчиликлар содир булганда, СССР ҳисоб-китоб ракамларининг ҳисоб-китоб ракамларини ёпиб куйишларидан куркарди ва х.к. Натижада, СССРға тегишли булган долларлар СССР давлат банкининг Европадаги филиали Евробанкға, кейинчалик эса, Лондондаги Москва Халқ банкиға куйилди. Уз навбатида Британия банклари ҳам евродоллар яратишда уз ҳиссаларини кушдилар.

60-70 йилларда евробозорларнинг фаол ривожланиши, 80-90 йилларнинг бошида улар фаолияти йуналишининг узгаришиға олиб келди. 80-йиллардан бошлаб кимматли коғозлар: еврооблигациялар, евроакциялар, евроекселлар, молиявий инвестициялар саноати ривожланган мамлакатларнинг инвесторлари ва заёмчилари уз актив ва пассивларини валюталар комбинацияси ва тулов вақтлари орқали бошқаради. Улар шунингдек, мос валюта ва кредит хатарларини тез коплаш ва узгартириш имкониятини оладилар.

Евробозорларнинг ривожланиши жаҳон миқёсида молиявий ресурсларға талаб ва таклифнинг эркин нисбатини яратишға имкон берди. Евробозорлар корхоналарға молиялаштиришға булган эҳтиёжларини ички капитал бозориға мурожаат қилмасдан қондириш имкониятини беради. Улар молиявий ресурсларни рационал жойлаштириш имкониятини беради.

Шундай қилиб, евробозорлар уз фаолиятларини диверсификация қиладилар ва жаҳон миқёси улчамларини оладилар. Улар капитал жойлаштириш ва кредитлаш бўйича операцияларни барча халқаро операторларға таклиф қиладилар. Евробозорлар барча йирик халқаро банклар, бутун дунё молия марказлари ва барча конвертирланадиган валюталарни мобилизация қиладилар. Евробозорларнинг ривожланиши

янги молия марказлари (Сингапур, Гонгконг, Кувайт, Кайман ороллари ва б.)нинг пайдо булишига олиб келди. 1981 йилнинг декабрида Нью-Йоркда халқаро банк хизматлари эркин зонаси пайдо булди. 80-йиллар охирига келиб янги жаҳон молия марказларида бутун дунё халқаро валюта-молия операцияларининг учдан бир қисми тупланган эди.

Евробозорлар ривожланиши ва халқаро молиявий бозорлар байналминаллашуви халқаро иқтисодий муносабатлар учун товар бозорлари ривожланиши ва байналминаллашуви халқаро меҳнат тақсимооти соҳасида қандай яхши ҳолат булган булса, шундай ҳолат булди.

Адабиётлар.

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.
2. Пейро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.

11-Мавзу. Халқаро иқтисодий интеграция

- 1.Иқтисодий интеграциянинг объектив асослари ва босқичлари.
- 2.Гарбий европа иқтисодий интеграцияси ривожланишининг узиға ҳос томонлари.
3. Минтақавий иқтисодий интеграциянинг асосий билан белгилари (НАФТА, МЕРКОСУР, АТЭС ва б.).
4. Россиянинг минтақавий интеграцион гуруҳлар билан муносабати.

XX асрнинг иккинчи ярмида ҳужалик ҳаётининг байналминаллашуви замонавий жаҳон ҳужалиғи ривожланишининг илғор анъанасига айланди. Жаҳон ҳужалиғи глобал байналминаллашувининг асосий анъаналаридан бири у ё бу давлат ёки энг ривожланган давлатлар гуруҳининг кенг таъсир зонаси вужудға келишида намоён булмоқда. Бу давлатлар ва давлатлар гуруҳи жаҳон ҳужалиғи алоқалари океанида узиға ҳос китъалар ҳосил қилиб бошқа давлатларни уз атрофида бирлаштирувчи узиға ҳос интеграцией марказларға айланмоқдалар.

Иктисодий интеграция уз навбатида, бу жараён катнашчилари давлатлар уртасида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашувига имкон яратмоқда. Иктисодий интеграцияга бошловчи жараёнларни схемали тарзда куйидаги узаро боғлиқ (кайта боғлиқ) занжирда тасвирлаш мумкин: ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши - халқаро меҳрат тақсимооти - ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашуви - иктисодий интеграция. Иктисодий интеграцияга иккита омил катта таъсир курсатади: илмий-техник инқилоб ва транс-миллий корпорациялар.

Жаҳон ҳужалигида интеграцион жараёнлар ривожланишининг тупланган тажрибаси иктисодий интеграция ҳосил бўлиши ва ривожланишининг куйидаги турт босқичидан утишга гувоҳлик беради:

1. Тариф ва бошқа чекланишларни бекор қилиш билан эркин савдо зонасини таъсис қилиш;
2. Савдода меҳнат ва капитал ҳаракатида ягона тарифлар урнатиш билан божхона иттифок ташкил қилиш;
3. Катнашувчи давлатлар иктисодий сиёсатини мувофиқлаштириш билан ҳеч қандай дискриминациясиз иктисодий иттифок;
4. Ягона иктисодий сиёсат, умумий валюта ва давлатдан юқори турувчи тартибга солувчи органларга эга тулик интеграция.

Охириги икки босқич узида у ёки бу интеграцион гуруҳга ҳос бўлган томонлар билан боғлиқ маълум кичик босқичларни жамлаши мумкин.

Минтақавий интеграция иккита даражада руи беради. Уз ҳужалиқ фаолиятида интеграцион жараёнларга киришувчи алоҳида компаниялар даражасида. Давлатнинг жамоа ёки бир томонлама) бир мақсадга йуналтирилган фаолияти у ёки бу давлатлар гуруҳд доирасида меҳнат ва капитални бир-бирига боғлаш интеграцион жараёнларига шароит яратганда, узида ҳос интеграцион воситалар ишлашини таъминлаганлигини давлатлараро даражада.

Иктисодий интеграция Гарбий Европда энг тулик ривожланди. Объектив иктисодий жараёнлар билан бир қаторда Гарбий Европа интеграцияси В. Гюго, И. Кант каби Европа сиёсий, жамоат арбоблари ва файласуфлари томонидан олға сурилган ягона Европа гоёси билан ҳам суғорилган.

Европа иттифоқи (ЕИ) ташкил топиши ва ривожланишининг янги тарихи 1951 йилдан бошланди. Шу йилнинг апрелида 6 давлат - Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландия ва Люксембург аъзо бўлиб қирган. Европа қумир ва пулат бирлашмаси (ЕКПБ) ҳақидаги битим имзоланди. Бу Гарбий Европа интеграциясининг узида ҳос қириш қисми эди. Унинг ҳосил бўлиши ва ривожланишининг реал бошланиш вақти юқоридаги давлатларда 1957 йилдан Европа Иктисодий Ҳамжамияти (ЕИЖ) ва атом энергияси бўйича Европа Ҳамжамияти (Евроатом) ҳақидаги битимлар имзоланган. Ҳамжамият таркибига ривожланиш даражаси юқори бўлган давлатлар қирди. Бу эса, кейинги 15 йил мобайнида иктисодий усишнинг юқори суръатида бўлишини қуп жихатдан таъминлади.

Гарбий Европа интеграциясининг ривожланиши 50-йиллар охиридан ҳозирги вақтгача нотекис ва қарама-қаршилиқлар билан кечди. Шу билан

бирга Европа Иктисодий Хамжамияти ташкил килишда унинг олдида куйилган мақсад ва вазифалар, унинг бутун фаолияти давомида етарли даражада тулик ва муваффақиятли амалга оширилди.

Гарбий Европа интеграцияси ривожланишини рамзий равишда турт босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич (50-йиллар охири - 70-йиллар урталари) Хамжамият ҳаётида “олтин аср” ҳисобланади. Унда божхона иттифоқи мулдатдан олдин тузилди, ягона аграр бозори нисбатан муваффақиятли яратилди, ЕИХга ўқата янги давлат: Буюк Британия, Дания ва Ирландия кирди.

ЕИХ ёки уни қўпинча айтганларидек, “Умумий бозор”ни ташкил қилишнинг аниқ, мақсадлари қуйидагилар:

- қатнашувчи давлатлар ўртасида савдода аста-секин барча чекланишларни олиб ташлаш;
- ўқинчи давлатлар билан савдода умумий бож тарифларини ўрнатиш;
- “одамлар /ишчи қўчи/, капитал, хизматлар” нинг эркин ҳаракатига тўсиқларни олиб ташлаш;
- транспорт ва қўшлок, ҳўжалиги соҳасида умумий сийёсат ишлаб қўқиш ва амалга ошириш;
- валюта иттифоқи тўзиш;
- солиқ, тизимини унификация қўлиш;
- қўнўнчилиқни яқинлаштириш;
- иктисодий сийёсатни муваффақиятлаштириш тамойилларини ишлаб қўқдш.

Бўларни амалга ошириш мақсадида божқарув структураси мажмуи - ЕИХ Вазирлар Қенгаши, Европа Хамжамиятлар қўмиссияси, Европа қенгаши, Европа Қўди, Европа парламенти ташкил қилинди.

Ўзининг биринчи вазифаси қўлиб ЕИХ, аъзо давлатлар тўварлар, капитал, хизматлар ва ишчи қўчининг умумий бозорини ташкил қўлиш вазифасини қўйди. Бўнинг ўқун Божхона иттифоқи тўзилди. Айнан Божхона иттифоқи ЕИХ, асосида ётади. Божхона иттифоқи доирасида:

- қатнашчи давлатлар ўзаро савдосида савдо чекланишлари йўқотилди;
- ўқинчи давлатларга нисбатан ягона божхона тарифи ўрнатилди;
- капитал, қўдитлар, пул қўчирмаларининг эркин ҳаракатига эришилди;
- ишчи қўчи миграцияси эркинлиги ва турар жой танлаш эркинлиги таъминланди.

Бў қўралар саноат интеграциясининг тезлашишига имқўн берди. Бир вақтда қўмпенсацион йигимлар ва қўшлок ҳўжалиги фонди орқали молиялаштириш ёрдамида жамоа протекционизмининг ўрнатиш шакли орқали аграр интеграцияни амалга оширишга ҳаракат қилинди. ЕИ аграр сийёсати ЕИ аъзо-давлатларининг қўпгина қўшлок, ҳўжалиқ маҳсулотлари ўқун умумий минимал нарх ўрнатишни қўфолатлайдиган ягона нархлар тизимига асосланади. Умумий бозорнинг шаклланиши ЕИХ, давлатлари миллий монополияларининг трансмиллийга айланиш жараёнини тезлаштирди, шерик давлатлар иктисодиётига қўришга имқўн яратди. ЕИХ

ривожланиши Хамжамият аъзо-давлатларининг ёпик, миллий хужалиқдан ташки бозорга юзланган очик типдаги иктисодиётига интенсив утишини билдирарди.

Иккинчи босқич (70-йиллар урталари - 80-йиллар урталари) ЕИ тарихига асосан тургунлик даври сифатда кирди. Бу даврда ЕИ аъзо-давлатлари Европа валюта хамкорлиги дастури, ташки сиёсий консултациялар механизмини қабул қилишга муваффақ бўлсаларда, намоён бўлган негатив анъаналар Ғарбий Европа иктисодий интеграциясининг жилдий инкирозига олиб келди. Бу инкироз евросклероз номини олди. 70-80-йилларнинг бошида ЕИ давлатлари уртасидаги ривожланишдаги фарқ усди. 1981 йилга ЕИга Грециянинг кириши билан бу анъана янада ёрқинроқ бўлди, чунки бу давлат иктисодиёти хамжамиятнинг бошқа катнашчилариникига нисбатан жуда паст даражада эди.

Учинчи босқич (80-йилларни 2-чи ярми 90-йилларнинг боши) - хамжамият таркибининг янада кенгайиш босқичи. 1986 йилда Испания ва Португалиянинг қушилиши давлатлар уртасидаги диспропорциянинг кучайишига олиб келди. ЕИХга аъзо бўлган вақтида Португалияда киши бошига тугри келадиган даромад ЕИХ даги уртача даромаднинг тахминан ярмига, Испанияда эса 3/4 қисмига тугри келарди. Янги катнашчи-давлатларда тахминан бешдан бир киши кишлоқ хужалигида ишларди, ЕИХ да эса ун учдан бир киши. Шу билан бирга, айнан шу давр Ғарбий Европа интеграцияси ривожланишидаги авваламбор Ягона Европа акти (ЯЕА)нинг қабул қилиниши билан боғлиқ бўлган янги туртки билан характерланади.

ЯЕА да Хамжамият катнашчи-давлатларининг умумий мақсади - Европа Иттифоқи - Хамжамият катнашчиларининг сиёсий альянсини намоён қилувчи ва нафакат уларнинг юқори даражадаги иктисодий, валюта-молия, гуманитар хамкорлигини балки ташки сиёсатини, шу жумладан, хавфсизликни таъминлашни кузда тутувчи бирлашма тузишни тасдиқади. ЯЕАнинг Марказий ҳолати шундаки, унда ЕИХ, аъзолари ягона хужалиқ организмини ташкил қиладиган ягона иктисодий ҳудудни қайд қилинди. ЯЕАнинг қабул қилиниши билан Хамжамият аъзо-давлатларининг микро-ва макроиктисодиёт, сиёсат ва ҳуқуқ, фан ва экология, минтакавий ривожланиш, ижтимоий муносабатлар соҳасидаги интеграцион жараёнлар кучайди. 90-йиллар бошида ЕИ - аъзо-давлатлари ягона бозор асосларини яратишни амалда тугатдилар ва валюта-иктисодий ва сиёсий иттифокларни шакллантиришга бевосита яқинлашдилар.

Туртинчи босқич (90-йилларнинг урталари - XXI аср боши). Ягона Европа актига мувофиқ, 1993 йил 1 январдан бошлаб Хамжамият чегаралари ичида ишлаб чиқариш воситаларининг эркин ҳаракати киритилди. Амалда хамжамият доирасида ягона иктисодий ҳудуд вужудга келди. Бу ЕИ нинг иктисодий интеграциясининг сифат жиҳатдан янги босқичга кирганини англатади.

Маастрихт Битими (1992 йил февраль) га мувофиқ, 1994 йил 1 январдан ЕИХ Европа Иттифоқига айланди ва унинг аъзолари 15 тага

етди. ЕИ доирасида тулик ягона ички бозорнинг тузилиши амалга оширилмоқда. Кейинги интеграцион ҳамкорликнинг максадлари эълон килинган. Улар уз ичига ягона валюта ЕВРОни эмиссия килиш ҳуқуқига эга ягона Европа банкини тузиш, ички чегараларсиз ягона Гарбий Европа ҳудудини ташкил килишни олади.

ЕИ ҳужумкор ривожланиши бу жараёнда карама-каршиликлар ва кийинчиликлар мавжуд эмаслигини билдирмайди. Юкорида ЕИ га янги аъзолар кириши муносабати билан юзага келган давлатлараро ва давлат ичидаги диспропорциялар кайд килинган эди. ЕИ нинг мумкин булган янги кенгайиши билан ҳам сезиларли муаммолар пайдо булади: ЕИга киришни Туркия, Мальта ва Кипр кутмоқда. 1996 йил январдан Туркиянинг ЕИ билан Божхона иттифоқи ҳақидаги келишуви кучга кирди.

ЕИ ичида ҳам ҳаммаси “бир текисда” эмас. Энг катта кийинчиликлар Европа валюта тизимини шакллантириш давомида намоён булмоқда. 1992 йилдаги 7% га Британия фунт стерлинги ва Италия лираси девальвацияси оқибатида руй берган ЕВТ инкирози Буюк Британия ва Италияни автоматик тарзда ЕВТ дан чиқариб ташлади. Валюта иттифоқдн шакллантириш унга кириш мезонларига эришиш кийинчиликлари билан бирга боради. Талаб қдлинадиган алмашув курси инфляциясининг даражаси, фоиз ставкалари даражаси, бюджет дефицити ва давлат қарзига факат Люксембург жавоб беради. ЕИ аъзолари орасида Иттифоқни кенгайтириш, интеграцияни чуқурлаштириш йули ҳақидги карама-каршиликлар мавжуд.

Гарбий Европа иқтисодий интеграцияси факат ЕИ чегаралари билан чекланмайди: 60-йиллар бошидан бошлаб Европа эркин савдо ассоциацияси мавжуд (ЕЭСА). ЕЭСА ЕИ дан фарқи равишда давлат усти функцияларига ва давлатлараро мувофиқлаштирувчи институтларга эга эмас. ЕЭСА аъзо-давлатлари (80-йилларда улар 7 та эди; 90-йиллар уртасида - 4 та: Буюк Британия, Исландия, Лихтенштейн, Швейцария) учинчи давлатлар билан у ёки бу савдо-иқтисодий келишувларга эркин кушилишлари ва бу давлатларга нисбатан хоҳлаган божхона тарифи урнатишлари мумкин. ЕЭСА аъзо-давлатлари уртасидаги савдода эркин божсиз савдо обороти режими факат саноат товарларига нисбатан ишлайди, чунки ЕЭСА конвенциясининг фаолияти кишлок хужалик маҳсулотларига таъсир утказмайди.

1972 йилда ЕЭСА га аъзо булган ҳар бир давлат ЕИХ/ЕИ билан келишув имзолади. Унга мувофиқ, саноат товарларига бож ва сон жихатдан чеклашлар аста-секин камайтирилди. Бу давлатлар уртасидаги божсиз савдо товар чиқарилган жойга қараб ишлаб чиқилган мураккаб қоидалар тизимига асосланади. Ягона божхона тарифи йуқлиги сабабли ЕЭСА ичида божсиз савдо эркинлиги факат аъзо-давлатларда ишлаб чиқарилган товарлар учун мавжуд.

ЕЭСА га қирувчи давлатларнинг ва улар уртасидаги иқтисодий алоқаларнинг юкори даражада ривожланганлигига қарамасдан, ЕЭСА тулақонли интеграцион гуруҳга айланмади. Амалда у ЕИХ/ЕИ учун

“фармклуб”, яъни, янги аъзолар етказиб берувчи булиб колди. Хозирги вақтда ЕЭСА нинг купгина аъзолари уни Шаркий ва Гарбий Еуропа уртасида истикболли эркин савдо зонаси сифатида қарамоқдалар.

ЕИ иктисодий куввати, унинг кенгайиши динамикаси ва алоҳида Гарбий Европа давлатларининг у билан савдодан кучли қарамлиги бизда машҳур “Европада қандай қилиб бизнес қилиш керак” номли китоб муаллифи Вольфганг Хайернинг айтишича, яқин келажакда қолган Европа давлатларини альтернатива олдига қуяди: ё ЕИ га қириш ва қисман мустақилликдан воз кечиш, аммо шу билан бирга дунёнинг энг йирик бозорларининг барча имкониятларидан фойдаланиш, ёки четда қолган ҳолда уз иктисодиёти учун ёмон оқибатлар билан Гарбий Европа бирлашиш жараёнини узи учун йулни қирқиб ташлаш.

Буни тушунган собиқ Узаро Иктисодий Ёрдам Кенгаши (УИЁК) аъзодавлатлари уз йуллари билан боришга интилоқдалар. 1990 йилда улар Венгрия, Польша, Чехославакия аъзо бўлган “Вишеград учлиги” интеграцион гуруҳини ташкил этдилар. Чехославакия бўлиниб кетгач, бу гуруҳ “Вишеград туртлиги”га айланди. 1993 йил 1 мартдан бошлаб бу гуруҳ доирасида аста-секин узаро божларни қамайтиришни қўзда тутувчи Марказий Европа эркин савдо ҳақидаги қелишуви қўчга қирди. Бу қадамга шу сабаб бўлдики, ЕИ билан “Вишеград туртлиги”нинг ҳар бир аъзоси махсус “Европа қелишувлари” имзоланганлигига қарамасдан, уларнинг савдо-иктисодий муносабатлари умуман олганда қоникарсиз ривожланмоқда. Шунинг учун охири ун йилликлар мобайнида ишлаб чиқилган Марказий Европа савдо иктисодий алоқаларини қамқаб қолиш ва қупайтириш учун ҳам бу интеграцион гуруҳ тузилди.

Гарбий Европа иктисодий интеграцияси ривожланишининг муваффақияти жаҳоннинг ривожланаётган минтақаларида эътиборни қамқаб қилади. Лотин Америкасида, Африқада ва Осиёда утгиздан ортиқ эркин савдо зоналари, божхона ёки иктисодий иттифоклар юзага қелди. Аммо энг сезиларли, ривожланаётган интеграцион жараён Шимолий Америка эркин савдо зонаси - НАФТАни ташкил қилиш ва фаолият қурсатиш жараёни бўлди. Мавжуд бўлган АКШ билан Канада уртасидаги иктисодий интеграция ва уларнинг Гарбий Европадаги шериклар билан ҳамқорлиги АКШни қониктирмай қуйди. Натижада, Шимолий Америкадаги интеграцион жараёнлар икки давлат доирасидан қикиб қетди, 1994 йил 1 январда қўчга қирган Шимолий Америка эркин савдо зонаси ҳақидаги шартнома имзоланди. НАФТАга АКШ ва Канададан ташқари Мексика ҳам қушилди. Блок ҳудуди 370 млн. аҳоли ва қўчли иктисодий салоҳиятга эга ҳудудни қамқаб олади. Бу давлатлар томонидан ишлаб қикариладиган товар ва хизматлар 7 трлн. долл.ни ташкил қилади. Улар улўшига жаҳон савдоси умумий ҳажмининг 20% ига яқини тугри қелади.

Шартноманинг асосий ҳолатлари қуйидагиларни уз иқига олади:

-АКШ, Канада ва Мексика узаро савдо қиладиган товарларга нисбатан божларни бекор қилиш;

-атроф-мухитни химоялаш билан боглик муаммоларни хал килиш учун уч томонлама гурухлар ташкил килиш.

Имзоланган келишувлардан энг куп фойдани савдо блоки истеъмолчилари олади, чунки ракобатнинг кучайиши ва тарифларнинг пасайтирилиши натижасида кенг товарлар доирасига нархлар пасаяди. Америка саноатчилари фойда олишади, чунки арзон ишчи кучи окими кучаяди.

НАФТАдан энг кам фойдани олдинга Канада олади. Унинг иктисодиёти АКШники билан чамбарчас боглик, Мексиканики билан жуда кам. Аммо, НАФТА ривожланиб бориши билан Канада интеграцион жараёнга янада купрок тортилади ва кенгаяётган бозордан диведентлар олади.

Интеграцион жараёнлар Жанубий Америкада ҳам фаоллашмоқда. Уз даврида (60-йиллар бошида) бу ерда “эркин савдо зонаси”ни яратиш, сунгра Марказий Америка умумий бозори - МАУБни ташкил килиш режалаштирилган эди. Бирок, сиёсий ва иктисодий инкироз бу режаларни амалга оширишга имкон бермади.

102

МЕРКОСУР гурухи тузилиши натижасида турт давлат узаро савдосининг 90% хар бир тарифли тусиклардан озод килинади, учинчи давлатлардан импортга эса, умумий тариф структураси ва божхона коидалари киритилади.

Уз минтакаларида интеграцион жараёнларни ривожлантиришга Африка давлатлари ҳам интиломокдалар. 1989 йилда, Африка китъасининг шимолий қисмида Жазоир, Ливия, Мавритания, Марокко ва Тунис иштирокида Араб Магриби Иттифоқи ташкил қилинган. Бу иттифок, ҳақидаги шартнома минтакавий интеграция даражасида кенг миқёсда иқтисодий ҳамкорликни назарда тутди. Аммо, Шимолий Африка ҳудуди бешта миллий чегаралардан ёпик, бир-биридан ажралган бозорлардан иборат.

Бошқа Африка давлатларининг иқтисодий интеграцияга интилиши ривожланган, амалда бир-бири билан иқтисодий алоқалари булмаган давлатларнинг Африканинг айрим субминтакаларида ички бозорнинг эҳтиёжларини қондиришга йуналтирилган саноатни ривожлантириш учун шароит яратишга ҳаракатни англатади. Иқтисодий ва божхона иттифокларни ташкил этиб Африка давлатлари мувофиқлаштирилган сиёсат асосида узаро иқтисодий алоқаларни ривожлантиришни режалаштирилган эди. Натижада, алоҳида минтакаларда иқтисодиётни модернизациялаш базаси сифатида нисбатан катта сигимли ички бозорлар ташкил қилиш мўлжалланганди. Интеграция ривожланишининг муқобил йули, қўл ҳолда “ўз қўчлари билан” ривожланишга эришиш йули сифатида қараларди. “Ўз қўчлари билан” конценцияси иқтисодиёт структурасини қайта қуриш аввало маҳаллий ресурслар, ички ривожланиш омилларини сафарбар қилиш ҳдсобига эришиш мумкинлигини қўлда тутди. Бу гоё Африка бирлиги ташкилотининг 2025 йилга қелиб Африка иқтисодий ҳамжамиятини тузиш режасида ҳам бор.

Африка интеграцион жараёнларининг амалиёти, Африка давлатлари раҳбарлари томонидан эълон қилинган чуқурлашган ҳамкорлик мақсадларининг амалга ошириш имкониятлари асосан бу мақсад ва вазифалар фақат яхши ният бўлиб қолаётганлигини қўрсатади.

Қамбағал ва ривожланмаган давлатларнинг анъанавий шаклдаги иқтисодий ҳамкорлиги “қамбағаллик доирасидан” чиқишга олиб келмайди, сезиларли бир ривожланишни таъминлаайди. Шу билан бирга, Африка умумий бозори гоёси, уни ташкил қилишдаги муваффақиятсизликларга қарамадан ҳамон қитъада машҳурдир.

XX аср охирида Шарқий Осиёда интеграцией жараёнлар қўчаймоқда. Турт Осиё “аждарҳолари” дан бири - Сингапур, шунингдек янги оқим ЯИД - Малайзия, Индонезия, Таиланд, Бруней ва Филиппин қирган Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари Ассоциацияси (АСЕАН) қарийб 30 йил мобайнида энг муваффақиятли фаолият қўрсатмоқда. Бу гуруҳ доирасида узаро ҳамкорликнинг муваффақиятли АСЕАН қатнашчи-давлатлари қўчлилигининг иқтисодиёти қўқираб ўсиши, улар ривожланишининг бир-бирига мослиги, яхши йўлга қўйилган ва ўзқ, тарих

анъаналарига эга булган узаро савдо алокалари, шунингдек тартибга солиб булинган хамкорлик шакли билан чамбарчас боглик.

АСЕАН режаларида 2000-йилгача катнашувчи давлатлар божларини 38 минг турдаги товарлар буйича уртача 5% гача кискартириш мулжалланган. 1995 йил охирида 2003-йилда тулаконли эркин савдо зонаси ташкил килиш хакида карор кабул килинган.

Шаркий Осиёда иктисодий интеграция ривожланиши истикболларини куп жихатдан Осиё Тинч океани иктисодий хамкорлик ташкилоти (ОТИХ)нинг тузилиши билан боглашади. Унга Осиё; шунингдек Шимолий ва Жанубий Американинг 18 давлати аъзо. Халқаро экспертлар башоратига кура, Шаркий Осиё ЯММ хажми буйича 2000 йилгача келиб Гарбий Европани, 2002 йилга келиб эса, Шимолий Американи ортда колдириши мумкин.

ОТИХ, режаларига мувофик, 2020 йилга келиб, жахонда энг йирик божхона ва ички тусиккарсиз эркин савдо зонасини ташкил килиш назарда тутилган.

Осиё-Тинч океани минтакасидаги иктисодий интеграция жараёнларини бахолаган куплаб мутахассислар унинг ривожланиши стихияли ва узига хослигини таъкидлайдилар. Бунинг устига интеграцион муносабатлар етуклик даражаси хозирча унчалик юкори эмас. Масалан, АСЕАН тузилишидаги савдо зонасини иктисодий интеграциянинг биринчи боскичи, яъни, тариф ва тарифли тусикларсиз эркин савдо зоналарига киритиш мумкин. ОТИХга нисбатан эса хозирча эркин савдо зонаси деб эмас, "эркин иктисодий асоциация" деб айтиш мумкин. Айти пайтда, иктисодий сиёсатни узаро мувофиклаштириш натижасида минтаканинг ички савдоси ва капитал бозорларининг тез ривожланиши бутун Осиё-Тинч океани минтакасининг интеграциянинг биринчи боскичи, яъни, эркин савдо зонасига утишига имкон беради. Бунинг устига Осиё-Тинч океани минтакасидаги субминтака ва гурухлардаги айрим давлатлар интеграциялашув даражаси етарли даражада юкори ва улар бутун минтакада интеграцион жараёнлар тезлаштирилган ривожланишининг узига хос полюси, ячейкаси булишлари мумкин. Масалан, "Усиш учлиги"- Жанубий Хитой иктисодий зонаси (ХХР, Гонконг, Тайван). Усишнинг "олтин учлиги" (Индонезия, Маллазия, Сингапур), Япон денгизи хавзаси давлатлари иктисодий зонаси, Хиндикуш иктисодий зонаси мавжуд.

Интеграцияга, яъни, узаро хамкорликка интилиш Форс курфази араб давлатлари орасида хам кузатилмоқда. 1981 йилдан Саудия Арабистони, Кувайт, Катар, Бахрайн, Бирлашган Араб Амирликлари ва Уммон ("нефть олтилиги")ни уз ичига олган Хамкорлик Кенгаши фаолият курсатмоқда. 1992 йилда Марказий Осиё давлатлари иктисодий хамкорлик ташкилоти (ИХТ-ЭКЮ) ташкил килиниши хакида эълон килинди. Уни ташкил килиш таклифини Эрон, Покистон ва Туркия киритди. Таъсисчилар фикрича, ИХТ-ЭКЮ узида МДХ мусулмон республикалари - Урта Осиё, Козогистон, Озорбайжонни хам бирлаштириладиган булажак Марказий Осиё умумий бозорининг тимсоли булмоги лозим.

Ривожланаётган давлатлар ҳамкорлиги, уларнинг интеграцияга булган интилишлари хакида гапирганда шуни назарда тутиш керакки, реал интеграцион жараёнлар хали жуда кучсиз ва бир-биридан характери, харакатлантирувчи омили, ривожланиш суръатлари билан фарк, килади. Ривожланаётган давлатларда амалда интеграция хакикий, ривожланган куринихда, яъни, доимо ривожланаётган ва чукурлашаётган ҳам алоҳдда фирма ва корхоналар даражасида, ҳам умуман миллий хужаликлар дараясасидаги бевосита давлатлараро алокалар шаклланиш жараёни мавжуд эмас. Ривожланаётган давлатларнинг иктисодий ҳамкорлиги, улар эълон қдлган интеграцион максадлар интеграцион жараённинг тайёргарлик боскичи, холос. Эълон килинган интеграцион гурухларнинг купчилиги ижтимоий-иктисодий муносабатларнинг етук эмаслиги, миллий хужаликларнинг оддий ва структуравий дифференциясизлигини, бозор ва молия инфраструктураларининг ривожланмаганлиги бу тузилмаларни ё харакатсиз колдирди ёки бутунлай муваффақиятсизликка учратди.

Адабиётлар.

1. Международные экономические отношения /Под ред. Хасбулатова Р.И. М.: Новости, 1991.Т.1.
2. Пембро М. Международные экономические, валютно-финансовые отношения. - М.: Прогресс-Универс, 1994.
3. Нухович Э.С., Симитиенко Б.М., Эскидаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков. - М.: Финансов. Академия при правительстве РФ, 1995.
4. Основы внешнеэкономических знаний / Под ред. Фаминского И.П. - М.: Международные отношения, 1994.